

МИЛЕНА ЦАНЕВА

ВЪПРОСИ ОКОЛО ЛИТЕРАТУРНО-ПУБЛИЦИСТИЧНОТО НАСЛЕДСТВО НА ИВАН ВАЗОВ

Като поет и белетрист Вазов е дълбоко врязан в съзнанието ни. Влязъл е там и като драматург. Но ние съвсем не сме свикнали да мислим за него като за публицист и критик. Не само защото големият ръст на художествените му произведения засенчва другите страни от дейността му, но и защото години наред неговото литературно-публицистично дело е било съзнателно или несъзнателно подценявано. Беше се утвърдила представата, че колкото и да е голям като художник, — като мислител Вазов е слаб. Едни не можеха да му простят борбата срещу кръга „Мисъл“ и рязкото изказване за символистите, други — злополучната студия за Христо Ботев. Единствено това се и знаеше. Всичко друго бе една смътна представа за някакви маловажни, неинтересни и до голяма степен случайни факти от живота на писателя. Едно не особено популярно самопризнание за „няколко пламенни статии“ срещу преврата на Батенберг, едно широко разпространено мнение за повърхностния, най-често снизходително-насърчителен характер на писаните от поета литературни отзиви и един не съвсем критично съставен библиографски списък,¹ в който на Вазов се приписваха между другото и редица уводни статии и анонимни вестникарски бележки — това е почти всичко, което бе отбелязвало литературната наука от миналото. И то си бе останало в кръга на специалистите. Най-интересната част от литературно-публицистичното дело на Вазов — неговите политически статии от първото десетилетие след Освобождението — бе напълно игнорирана. Никой от буржоазните литератори не се зае да разлисти прашните страници на в. „Народний глас“, за да извлече от тях спомена за ония години, когато поетът бе млад и пламенен, когато пазеше в сърцето си непокътнати великите идеали на Възраждането и с темпераментното перо на журналист служеше на същата оная „богиня страшна на Свободата“, която с юношески възторг възпяваше в стиховете си. Каквито и причини да изберим, струва ми се, че това премълчаване не бе случайно. На буржоазията ѝ беше нужен един Вазов — загладен, параден и... обезсилен. Тя нямаше интерес да подчертава цялата дълбочина на неговия демократизъм, цялата широта на неговия патриотизъм, цялата острота на неговото свободолубие. Достатъчно трудно ѝ беше да преглътне някои от стиховете му, за да има желание да си създава допълнителни затруднения и с публицистиката му. Тя сякаш смътно предчувствуваше опасността, които крият политическите статии на Вазов от първите години на нейното царстване, и за всеки случай ги остави в забрава. Не се заинтересува от тях и прогресивната литературна наука от миналото — на нея пък ѝ пречеше предубеждението, че няма какво интересно да се очаква от политическите статии на един „буржоазен“ писател.

¹ P. Christoforov. Ivan Vazov. La formation d'un écrivain bulgare, Paris, 1938, стр. 212—236.

Така години наред публицистичното дело на Вазов си оставаше една неизследвана област, която дори не може да се нарече бяло петно в неговия портрет, защото изобщо не се взимаше предвид, когато се чертаеха неговите линии.

Само в общи шрихи бе известно и неговото литературно-критично дело.

Едва в условията на нова социалистическа България, когато народът обгръна с погледа на господар не само настоящето, но и миналото на своята родина, се пробуди и интересът към тази забравена част от голямото наследство на народния поет. Най-ярката проява на този интерес е новото пълно събрание на съчиненията на Иван Вазов, в което за пръв път е направен опит да се издирят и съберат и всички статии и бележки на автора — не само литературно-критическите, но и обществено-политическите.¹ Тази задача е възложена на редактирания от Емил Стефанов т. 18², съставен в по-голямата си част от нови материали — непубликувани в досегашните издания на Вазов, в редица случаи изобщо неизвестни досега като негови. Осветлена е за читателската публика една нова страна от богатия и многолик образ на поета. Това, с което до днес можеше да се запознае само специалистът-изследовател, става достъпно за всеки, който обича патриотичния патос на Вазовото перо.

Но заедно с интереса, който събужда като принос във фактологичния фонд на вазоведението, т. 18 от най-новото пълно издание на Вазовите съчинения повдига и редица въпроси, за които ми се струва, че отдавна е време да се поговори сериозно и открито.

„Въпросът за правилния текст на класиците не е частно дело на отделните специалисти — това е най-отговорно дело от държавна важност“ — обичат да казват в съветския печат, където стремежът да се постави върху здрави научни основи редакторската работа върху изданията на писателите-класици често излиза извън стените на уединените кабинети и намира широк отзвук сред литературната общественост. Статиите, с които печатът обсъжда различни издания на класическото наследство, организираното през май 1954 г. тридневно съвещание по въпросите на редакторската и издателската работа, създаденият при Института за световна литература специален сектор по текстология, сборникът статии, посветен на проблема за т. нар. „канонически текст“ и още редица по-нови факти от делниците на съветския литературен живот показват оная огромна любов, с която съветските хора се отнасят към творчеството на любимите писатели от миналото, оная удивителна грижливост и внимание към всяко излязло изпод перото им слово, чието точно звучение може да се установи понякога само след къртовска, неблагодарна работа с архивни материали. Делово и безшумно и тук проявява своята същност новото съзнание на социалистическия човек. „И в тази малко забележима област съветската култура внесе своите велики принципи, които коренно измениха самата същност на цялата работа. Това, което беше дилетантизна, стана наука“ — писа Корней Чуковский за „оная система на работа върху литературното наследство, която по право може да се нарече съветска“.³

Една от основните черти на тази съветска „система“ или може би по-точно на този социалистически стил на работа е несъмнено тъкмо шифовката публична заинтересованост от научно-изследователската и редакторска работа на отделните специалисти, на които се поверяват изданията на класическото наследство. На такава широка заинтересованост ние като че ли не сме свикнали. По-специално

¹ В излезлия през 1950 г. т. XXI („Критика“) от „Иван Вазов. Събрани съчинения“. Държ. изд. „Наука и изкуство“ политическите статии на Вазов не бяха застъпени.

² Иван Вазов. Събрани съчинения в двадесет тома, под ред. на Петър Диневков, Пантелей Зарев, Георги Константинов, Емил Стефанов, Георги Цанев, т. 18 „Статии“. „Български писател“, 1957.

³ Корней Чуковский. От дилетантизма к науке. Заметки текстолога. — „Новый мир“, 1954, кн. 2.

нашият литературен печат още не е направил достатъчно, за да създаде и възпита това отношение към изданията на литературното ни наследство — отношение като към „дело с всенародно значение“. Той почти не познава оживени разисквания върху изданията на нашите писатели-класици, въпреки че тяхното редактиране понякога буди въпроси, от които литературната общественост би трябвало да се заинтересува, за да помогне за най-правилното им разрешение.

Както вече се каза, мисля, че редица такива въпроси повдига посоченият т. 18 от Вазовите съчинения — интересен като литературноизследователски опит на самия редактор, но твърде спорен като част от едно авторитетно научно издание на Вазовите съчинения. Спорен и по отношение авторството на редица от поместените материали, и по отношение начина на разпределението им.

★

Колкото и библиографски сухо да звучи, въпросът за разпределението на материала в даден том съвсем не е чисто формален момент от редакторската работа. От начина, по който ще бъде разрешен този въпрос, зависи какъв ще бъде пътя, по който читател я ще стигне до даден автор — дали той ще има възможност да обгърне с поглед целия му ръст или ще се препъне в излишни и изкуствени бариери.

А ето какво се получава в случая.

Читателят разлистия страниците, увличан все повече от темпераментното перо на автора. Първата половина на книгата го връща в пределите на едно отдавна отминало време. Една след друга, повече от 500 страници възкресяват пред нас атмосферата на първата половина от 80-те години. Преминали през погледа на народния писател (поне така твърди редакторът), пред нас очертават своето развитие патриотичната идея за съединение, първото разочарование от новите буржоазно-капиталистически порядки, гневният протест против посегателството на княза върху конституцията, борбата в защита на свободата на печата, първите стъпки на културния живот в освободената България. . . Но тъкмо когато вече е навлязъл в атмосферата на събитията и иска да се ориентира в позициите на автора, читателят започва да се препъва в сложната система на разпределение, в чиято основа е положен един не съвсем обичаен принцип — степенуване заслугите на редактора за публикуването на поместените произведения. Въз основа на този принцип материалите от в. „Народний глас“ например, които съставляват почти половината от тома, са разпределени в четири отдела:

I-ия — без заглавие, очевидно — просто статии, рецензии и др.

II-ия — „Нови, несъбрани, статии, рецензии и др.“

III-ия — „Неизвестни статии, рецензии и др.“

IV-ия — „Други статии, рецензии и бележки“ (навсякъде — к. м.).

В I-ия отдел е влязло това, което е публикувано от проф. Арнаудов в т. XXI от редактираното от него издание на Вазовите съчинения. „Нови, несъбрани“ са наречени статиите, рецензиите и бележките, известни като Вазови (по-специално, споменати в нията му. „Неизвестни“ означава, че тези статии, рецензии и бележки не са споменавани досега в печата като Вазови. „Други“ — очевидно нищо не означава. Съществено. Може само да се предполага, че той съдържа материали, намерени след като другите отдели са били вече наредени.

При тази разпределба ето как изглежда съотношението между хронологията на поместените във в. „Народний глас“ статии и бележки и мястото, което им е дадено в том 18:

Например — за времето от 24 януари до 24 февруари 1881 г.

в бр.	157	от 24 януари	на стр.	868	(отдел „Други статии, рецензии и бележки“)
„ „	160	„ 3 февруари	„ „	345	(отдел „Неизвестни статии, рецензии и др.“)
„ „	163	„ 14 „	„ „	75	(отдел „Нови, не събрани статии, реценз. и др.“)
„ „	164	„ 17 „	„ „	346	(отдел „Неизвестни статии, рецензии и др.“)
„ „	165	„ 20 „	„ „	77	(отдел „Нови, не събрани статии, реценз. и др.“)
„ „	166	„ 24 „	„ „	235	(отдел „Неизвестни статии, рецензии и др.“)

И т. н.

Т. е. материалите, публикувани във вестника в продължение на един месец и свързани с характерните за този месец събития и атмосфера в това са пръснати без оглед на тема и жанр на четири различни, отдалечени едно от друго места. Разделени със стотици страници са дори статии от един и същи брой. Така например уводната статия от брой 193 ще намерим на стр. 100, а статията на същата тема поместена непосредствено след нея — чак на стр. 255. За да се оправи в тази, неразбория, читателят би трябвало да си състави предварително специален хронологически списък на статиите от „Народний глас“ с указания — коя статия на коя страница се намира. Но да се направи хронологически списък на дадените по такъв начин материали съвсем не е лесна работа.

„Разпределението на съдържанието на нашия том — обяснява неговият редактор — се налага и от естеството на работата, която носи изследователски характер, поради поместените не известни Вазови работи. При всеки вестник или списание, в които има повече Вазови статии и рецензии, неизвестните са особено отделно. Така се получава по-голяма връзка с дейността на нашите изследователи от миналото, като същевременно ясно се откроява и онова, което е сега направено“ (стр. 941). Мисля, че няма нужда да си особен специалист в областта на редакторската работа, за да се запита: кое все пак е по-важно да се открие ясно в случая — приносът на редакторите или образът на Вазов. Та това не е лична книга на отделен специалист — това е том от съчиненията на Вазов! Действително работата на редактора и текстолога съвсем не е маловажна, в нея има изследователски моменти, които несъмнено трябва да бъдат изтъкнати — и за това дават достатъчно възможност редакционните бележки, с които е снабдено всяко подобно издание — но нима трябва да се допуска това да стане едва ли не основна цел на целия том. Вместо да се разкъсва произволно творческият образ на автора, не беше ли много по-лесно да се приложи към съдържанието един малък указател, който графически ясно да осведоми читателя и за достиженията на предшествениците, и за заслугите на редактора.

Препятствията, които трябва да преодолее читателят на т. 18 се усложняват още повече от факта, че не се използват или съвсем случайно се използват указанията на разделителните знаци и тъй като само някои от материалите са датирани, на много места по нищо не може да се разбере кои от тях са от един и същ брой и от къде започва вече нов брой, нов месец, дори нова годишнина. А оказва се, че дори и в рамките на един и същ отдел може да се появи внезапно и съвсем немотирирано нарушение на хронологията, неотбелязано нито с разделителен знак, нито с означена дата. Така, в отдела „Неизвестни статии, рецензии и др.“, след като са проследени годините от 1880 до 1885 включително, неизвестно по каква логика на същата 345 страница, без всякакво предупреждение, се започва пак от 1881 година нататък. По този начин поместеното на същата страница, без знак за преминаване към друг отдел¹, недатирано съобщение за решението да се основе „Научно-книжовно дружество“ със свое списание естествено оставя у доверчивия читател впечатлението, че и то

¹ Съществуващата там звездичка не може да изпълни ролята на такъв знак, тъй като другаде е поставена просто между следващи в последователни броеве статии (вж. напр. стр. 355, 357 и др.).

е от 1885 г. А както знаем, издаването от Научно-книжовното дружество сп. „Народна“ започва да излиза още през 1881 г. Да не говорим за недоразуменията, в които могат да ни въведат разбърканите по същия начин обществено-политически статии.

При този хаос в системата на разпределението съставеното в края на тома съдържание по-скоро може да обърка, отколкото да ориентира читателя, който би искал да намери дадена статия по годината на нейното излизане. Отгоре на всичко кой знае защо в началото му е обозначена единствено годината 1880 и по-нататък — никоя друга.

При това положение, прочитането на иначе така интересните и редки материали от петте годишници на „Народний глас“ не може да създаде у читателя ясна и точна представа нито за хода на събитията, нито за еволюцията в позициите на автора през разглеждания период. Изнесена на пръв план, работата на Вазовите редактори е засенчила образа на самия Вазов. И никакви позовавания на нейния научноизследователски характер не могат да оправдаят това. Един том от съчиненията на Вазов не може да има друга задача освен — по възможно най-релефния и ярък начин да ни представи самия Вазов.

В друго е можел да се изрази научноизследователския характер на редакторската работа. В интереса на литературноисторическата истина част от поместените в т. 18 материали е трябвало да се обособят в специален отдел — „Съмнителни“ или, ако държим на един по-академичен език — „Dubia“. Защото, въпреки категоричността, с която всички страници от т. 18 носят името на Иван Вазов, за една не малка част от тях е доста съмнително дали имат това право, а за друга — е неправо безспорно, че трябва да преминат към издаваните или забравени съчинения на други автори.

Това е въпрос, чието значение не бива ни най-малко да се подценява. Над 900 страници разкриват пред нас не само позициите на своя автор в тогавашната обществена и литературна обстановка, но и изобщо неговото отношение към държавното устройство, към обществения и културен живот, неговите мнения по редни политически, икономически, правствени, театрални и литературни проблеми — мнения, някои от които имат значение и до днес. Попълва се и се разширява представата ни за миогледа на народния писател, а това ни кара по новому да погледнем и на някои проблеми на неговото творчество. Тук всяка грешка в установяването на авторството заплашва да изкриви нашите представи за образа на Вазов и да ни поведе към неговото творчество по неправилен път.

А грешките са не само възможни и обясними — те са в известна степен и неизбежни. Касае се в повечето случаи за анонимни произведения, печатани преди десетилетия, забравени някога дори от техния автор, преживели вече своите съвременници. При това, произведения не на художествената, а на публицистичната реч, в която индивидуално-неповторимия творчески облик на автора не се отпечатва така ярко. Но тъкмо тази безспорна трудност ни задължава да говорим за допуснатите грешки, да се съмняваме в недоказаните твърдения, да кажем открито, че в този си вид том 18 е прибързано изпратен в ръцете на читателя.

Ръководен от благородната амбиция да не пропусне нито един излязъл изпод перото на Вазов ред, неговият редактор е позволил стремежът към изчерпателност — макар и съмнителна — да измести стремежа към достоверност. Липсата на строгост и прецизност при подбора на материалите, твърде неопределеният и широк критерий за установяване на авторството са дали възможност да бъдат приписани на Вазов и редица чужди работи.

Впрочем, трябва да се уговорим, че това твърдение отнасям само към статистиката и бележките от в. „Народний глас“, в чиято редакция Вазов работи от 1880 до 1885 година. С материалите от по-късно време не съм се занимавала и не бих могла да се

произнеса върху тях. Но първата половина на 80-те години е най-плодотворният период в живота на Вазов. Статиите и бележките от това време заемат повече от половината том и до голяма степен те му дават лице. Само на в. „Народний глас“ са отделени почти 400 страници.

Разбира се, в своята изследователска работа отделният специалист има право и на спорни положения, и на хипотези и дори на прибързани изводи и грешки, но, както вече се каза, изданията на класическото наследство не са „частно дело на отделни специалисти“, а „най-отговорно дело с държавна важност“. Вече 4 години том 18 е в ръцете на читателите. Изданието е твърде авторитетно, за да буди съмнения. С пълно основание всеки негов ред може да премине като Вазова мисъл и в изследванията на литературите, и в тетрадките на учениците. Затова, струва ми се, че е крайно време анонимните материали, поместени в т. 18, да привлекат вниманието на специалистите вазоведите, чиито колективни усилия биха могли постепенно да разрешат със сигурност въпроса за тяхното авторство. Заслугите на редактора на т. 18 за установяването на редица Вазови статии, естествено, трябва да бъдат отбелязани и оценени. Но тук въпросът е много по-широк и по-важен, отколкото една тяхна оценка — касае се за установяването на Вазовото литературно-публицистично дело — едно скъпо общонародно наследство, за чието състояние нашата литературна общественост носи колективна отговорност.

*

Да се доказва, че дадени произведения не са от автора, на когото са приписани, е работа много по-неприятна и неблагоприятна, отколкото да се издирват нови произведения от любимия писател. Но какво да се прави. И в живота, и в литературата прекалената ревност на едни винаги създава излишна работа на други. Претоварването на т. 18 от Вазовите съчинения с не винаги критично преценен материал създава цял един нов проблем — да се отдели от него всичко писано от чужда ръка и да се постави под въпрос онова, което все още трябва да бъде проучено.

Както е известно, първата половина на 80-те години е един рязко обособен период в живота на Вазов, когато той развива голяма обществена и културна дейност в столицата на автономната област Източна Румелия. Депутат в Областното събрание и член на Постоянния комитет, председател на Научно-книжовното дружество и редактор на вестник и списания, през тези неспокойни пет години Вазов се свързва със задачите на времето не само като художник, но и като обществен деец и публицист. Богат документ за това е редактираният от него и Величков в. „Народний глас“, където по обичая на тогавашната преса повечето статии, рецензии и антрефилета излизат анонимно. Но освен няколко най-обща признания, достатъчно известни, за да си позволя да не ги цитирам, други указания за работата си в този вестник Вазов не ни е оставил. На своята журналистична дейност той явно е гледал само като на изпълнение на един граждански дълг, отминал заедно с времето, което го е породило, и с щедрата ръка на големия талант е оставил на забравата да покрие публицистичния жар на десетки негови статии и бележки. За съжаление и съвременниците на поета не са разбрали каква ценност се крие в тези непринудени отзвуци на момента и никой от тях не се е погрижил да ги спаси за поколенията, докато това е било все още възможно, т. е. докато е бил още жив Вазов, или поне неговите съратници от онова време.

Първият опит да се установи не само художественото, но и литературно-публицистичното дело на Иван Вазов бе направен едва през 1938 г. в цитирания вече библиографски списък към книгата на П. Христофоров, от който тръгват всички по-късни изследователи на Вазовото творчество. Този списък обаче далеч не е пълен. Освен това авторът му не подкрепя с доказателства своите указания за неизвестните

Вазови произведения, а редицата грешки, които е допуснал, ни пречи да ги приемем на доверие. Тъй че голямата заслуга на Христофоров е по-скоро в това, че насочи изследователите към една неизвестна част от Вазовото творчество, отколкото, че решително окончателно въпросите около нея.

Въз основа на даденото от него, през 1950 г. в цитирания вече т. XXI от съчиненията на Иван Вазов проф. М. Арнаудов публикува за пръв път част от печатания в „Народний глас“, „Наука“ и „Зора“ Вазови статии и бележки по въпроси на културата, като прибави към посоченото от П. Христофоров и новооткрити материали. Но едновременно с това принос той притруи към допуснатите от П. Христофоров грешки и някои нови, като продължи също така и неговата традиция да се обявяват известни произведения за Вазови, без да се дават доказателства за това.

За пръв път опит да се дадат известни доказателства, че автор на поместените анонимни статии е наистина Вазов, бе направен от редактора на т. 18 — Емил Стефанов. И самото поставяне на въпроса за доказателства е безспорно една от неговите заслуги. Освен това той е прибавил и много новооткрити статии и бележки главно от в. „Народний глас“, като с това е направил една решителна крачка напред в сравнение с достигнатото. Но, както вече се каза, увлечен от изследователския си порив, той е допуснал една основна слабост — поддал се е на желанието да припише на Вазов колкото се може повече работи. Показателен е фактът, че макар и сам да отбелязва, че библиографските указания на Христофоров не са подкрепени с аргументи, своите предшественици той критикува само за това, което не са намерили и, с изключение на две разкрити вече грешки и един случай с погрешно означен брой, приема като Вазово всичко посочено от тях. Тъй че доказателства за авторството на тези материали той търгва да търси, след като всъщност предварително ги е приел вече на доверие за Вазови. И това, разбира се, предопределя едностранчивия характер на неговите търсения и не му позволява да коригира допуснатите грешки. Нещо, което от своя страна се отразява и върху новооткритите материали, където тези грешки са умножени.

Трябва да се отбележи, че в послесловието към т. 18 (което всъщност има характер по-скоро на предговор, отколкото на обяснителни бележки) се изтъкват правилно редица моменти, които могат да ни бъдат ориентир при търсенето на Вазовите статии от това време. Но тези общи положения редакторът на тома твърде необосновано обявява направо за конкретни доказателства. Данните и разсъжденията, с които се запознаваме тук, се свеждат главно до положението, че Вазов е участвувал много активно в тогавашния общественно-политически и културен живот и се е интересувал от най-различни въпроси. Всичко това свидетелствува обаче само, че Вазов би могъл да бъде автор на статии върху най-различни теми, но още не — че той е непременно техен автор. Данните, които се дават за дейността му от това време, са действително едно важно за нас указание, но само общо указание, което във всеки отделен случай би трябвало да бъде подкрепено от конкретни доказателства. За огромното множество от включените в т. 18 статии такива конкретни доказателства не се дават. Поради голямото число на поместените материали това не би могло и да се иска. Доказателствената система на изследователя. Ако те са убедителни и се спазват последователно навсякъде, разбира се, няма защо да искаме от редактора да ни занимава с всяка една статия или бележка. Но ако тези принципи са несъстоятелни или спорни, то е естествено ще имаме право да се съмняваме в неговите уверения, докато не ни даде конкретни доказателства за всеки случай поотделно.

Редакторът на том 18 обикновено обединява в една тематична група редица различни статии и, позовавайки се на данни или предположения, отнасящи се до една или друга от тях, обявява всичките за доказано Вазови, без да се интересува от различията в стила и езика. При това с някои доказателства той оперира твърде свободно.

Така например известно е признанието на Вазов пред проф. Шишманов: „Още преди да се завърне обаче Величков от Париж, в България бе суспендирана конституцията и аз, кипящ от възмущение, публикувах, пак без подпис, няколко огнени статии против дръзкото посегателство върху народните свободи“ (к. м.).¹ Без да цитира точния текст на това признание, на стр. 949 Емил Стефанов го предава така: „Освен това поетът съобщава пред Шишманов, че преди да се завърне Величков от Париж (1881), той написва във връзка със суспендирането на конституцията редица огнени статии, в които упорито отстоява народните свободи“ (к. м.). Тази трансформация на „няколко“ в „редица“ е била нужна, изглежда, за да се направи по-нататък следната стъпка и на стр. 975 категорично да се заяви: „Всички статии, поместени в „Народний глас“ за времето, когато Вазов е главен редактор (1880—1881) и засягащи въпросите около партийния живот в България, са от Вазов, както той сам признава пред професор Шишманов. По този въпрос две мнения не може да има и изследователят е сигурен в своите изследвания“ (к. м.). Т. е. силогизмът има следния вид: няколко приблизително равно на редица, редица приблизително равно на всички; следователно няколко равно на всички. Но по тоя начин можем да изкараме, че мравката е равна на слона. . .

Разбира се, разкриването и доказването на авторството на анонимни публицистични произведения понякога е крайно труден въпрос. Тук, както вече казахме, грешките са възможни и дори неизбежни. Но тъкмо поради това е недопустима оная лекота и категоричност, с която в т. 18 се обявяват за разрешени редица въпроси, които всъщност си остават открити и по които, въпреки заявлението на редактора на тома, наистина може да има и повече от едно мнение.

Тази учудваща категоричност, с която Емил Стефанов говори дори там, където всъщност имаме работа само с предположения и догадки, се дължи, струва ми се, на недобро запознаване с историята на в. „Народний глас“, неговите редактори и сътрудници. Оттук произлиза и това пренебрежително подценяване на конкретния анализ на съдържанието, стила и езика на поместваните статии, което е попречило да се намерят най-сигурните доказателства за тяхното авторство. „В моите доказателства въпросът за езика и стила заема третостепенно място, тъй като в тази епоха и Величков, и Вазов пишат в много отношения почти по един и същ начин във вестника“ — обяснява Емил Стефанов (стр. 950). Да оставим на страна въпроса дали наистина дотолкова е еднакъв стилът на Вазовата и Величковата публицистика. Но защо се говори само за тях? В редакцията на вестника сътрудничат и други лица. Тяхното участие Емил Стефанов твърде е подценил. От цялата сложна история на „Народний глас“ той вижда само периоди, когато Величков отсъства и Вазов сам е главен редактор, и периоди, когато Вазов работи заедно с Величков. И целия кръг от въпроси свежда главно до проблема да се разграничат статиите на Вазов от тези на Величков, като за времето, когато Величков отсъства от България, на Вазов се приписва „грамадна част от уводните и други някои статии“, без оглед на стилно-езиковите им и дори идейно-политически белези.

По такъв начин в обемистия том, носещ името на Иван Вазов, са влезли работи, чийто разнороден стил и дори идеен облик веднага ни навежда на мисълта, че — както сполучливо се изрази в. „Работническо дело“ по повод на една Захари Стоянова статия, попаднала в т. XXI на предишното Вазово издание — и тук имаме случай на посмъртно „приписано плагиатство“².

На литературната история това явление е добре познато. След смъртта си големият талант често „поглъща“ и нещо от онова, което са създали събратята му по перо,

¹ Ив. Д. Шишманов. Ив. Вазов, Спомени и документи, 1930, стр. 65.

² Св. Бъчварова. Приписано плагиатство. „Работническо дело“, 7 юли 1957.

живели под сянката на неговия гений. Колкото по-назад към миналото поглеждаме, толкова по-ярко изразено е това явление. „Сравнителното текстознание или сравнителното изучаване на текстовете показва — пише проф. П. Н. Берков — че нормалният, естественият път на всякакви неправилни приписвания на анонимни произведения върви по линията на тяхното отдаване на крупни, а не на дребни литературни дейци. Напротив, в преобладаващото число случаи приписването анонимно произведение на малък автор бива безпогрешно“¹. Но случаят с т. 18 от Вазовите съчинения излиза извън рамките и на тази закономерност, тъй като в него са влезли не само произведения на незначителни и забравени автори, но и на една такава крупна фигура в нашата журналистика като Захари Стоянов. Освен това с никакви позовавания на общо правило не може да се обясни приписването на един и същ автор явно противоречиви изказвания. „И така многошумното „Ютро“, което хвърли ръкавица във възванието си и на сърби, и на гърци, ще увеличи числото на ония осакатени преводи и оригинали, с които е препълнена нашата книжнина“ — четем на стр. 48 от т. 18. „Въобще „Ютро“ е книга, пълна с интерес и любопитство. Тя свидетелствува за добросъвестното работение на съставителите ѝ“ — ни уверява стр. 421 (в унисон с казаното на стр. 28 и на стр. 30). И полиярната противоположност в оценките, и стиловоото различие на двете рецензии, са достатъчно указание, че те не могат да бъдат писани от един и същ човек². Не така лаконично могат да бъдат показани, но не по-малко чувствителни са разликите в съдържанието и стила и на редица други материали в т. 18, за които ще стане дума по-нататък. Редакторът на тома е вървял по един явно неправилен път — търсил е Вазовите работи в „Народний глас“, без да си изясни предварително целия кръг на лицата, сътрудничили в списването му и точното място на Иван Вазов сред тях. „Методът на индивидуалното „отделяне“ много често при подобни издирвания е довеждал до неверен резултат“ — пише известният съветски текстолог Б. В. Томашевски. Според него: „В този случай следва да се придържахме не към принципа на издирване статиите на един автор, а към принципа на „разпределение“ на анонимните статии между участниците в дадено издание“³. Действително, в случая това е единствено правилният принцип и мисля, че редица грешки в досегашните публикации на Вазовите обществено-политически и литературно-критически статии в „Народний глас“ са можели да бъдат избегнати, ако постановката на въпроса е била не само: „Може ли това да бъде написано от Вазов?“, но и: „От кого сред лицата, работили в редакцията на вестника, е най-вероятно да бъде то?“ Когато въпросът се поставя само за едно лице, винаги щом в дадена работа няма явни „противопоказания“, тя може да му се припише. Но ако се придържахме към принципа за разпределение на анонимните материали между всички, тъй да се каже „възможни“ автори, всяка работа ще намери своя, ако не сигурен, то поне най-вероятен автор. И така, вместо с лека ръка да приписваме всичко по-интересно на най-големите фигури от миналото, ще открием и други автори, ще покажем тогавашната българска интелигенция в цялата ѝ пъстрота и многообразие. Но за да се постави така въпросът, би трябвало подробно да се проучи историята на нашия периодичен печат — една голяма задача, която все още стои за разрешение пред литературната ни наука. А засега в тая неразработена и често покрита с мрака на забравата област наистина е трудно да се доберем винаги до сигурни указания и безспорни данни.

Без да претендирам ни най-малко, че разрешавам всички въпроси, ще се опитам да изложа тук някои данни от историята на в. „Народний глас“, които мисля, че

¹ Цит. по В. В. Виноградов. О языке художественной литературы, Москва, 1959, стр. 270.

² Това изтъкна в една своя лекция в Софийския университет и чешкият българовед доц. Зденек Урбан, който засегна въпроса за тези рецензии във връзка с темата „Вазов и Чехия“.

³ Б. В. Томашевский. Писатель и книга, Москва, 1959, стр. 198.

могат да ни бъдат указания при разрешаване на въпроса за авторството на редица анонимни статии, печатани там и приписани днеска на Вазов.

Нека отбележим най-напред, че редакторът на т. 18 твърде много е преувеличил ролята на Иван Вазов във в. „Народний глас“, на което обръща внимание и В. Вълчев в бележките си към публикуваните от него неизвестни писма на Ив. Вазов¹. Излизайки от гледището, че основната грижа за вестника винаги е падала само върху Вазов и Величков, Емил Стефанов е засегнал съвсем повърхностно въпросът за другите участници в списването на „Народний глас“, без да предполага, че те са могли да имат някакво по-решително участие в него. Едно по-задълбочено изследване на фактите обаче би ни показало, че Вазов и Величков, макар и да са основните фигури в редакцията на „Народний глас“, не винаги са били там пълновластни и единствени господари.

Преди всичко прави впечатление, че редица материали излизат като че ли без знанието на един или друг от редакторите. Така например в бр. 138 (18. XI. 1880 г.) намираме бележка, с която вестникът се извинява за това, че в последния му брой се била „вмъкнала“ една статия от Сливен, която по неприличен начин нападала в. „Марица“. Може да се предполага, че бележката е писана от Вазов, който е в приятелски отношения с „Марица“ и нейните редактори и че въпросната статия се е „вмъкнала“ във вестника без негово знание.

В бр. 185 (1 май 1881) пък четем, че „едно от лицата“, които били натоварени с издаването на вестника, „било по невнимание, било по злоупотреба с доверие“, допуснало да се напечата в „Народний глас“ „партизанското възвание“ на групата около Иван Ев. Гешов. Тук случаят е обратен. Бележката по всичко личи е писана от издателя на вестника или от подкрепяните от него хора, а този, който се обвинява в злоупотреба на доверие е навярно Иван Вазов. Следва цяла „акция“ от страна на „Народний глас“ срещу Гешов и неговите привърженици, която се провежда не само без съгласието на Вазов, но и направо въпреки неговата съпротива, за което свидетелствува писмото му до Величков от 13 май 1881 г., където той между другото пише: „Аз от опит се убедих, че в Румелия, дето честните характери са тъй редки, г. Ив. Ев. Гешов е човекът, който и по миналото си, и по характера си заслужава уважение и ние трябва да го менажираме“. . . „Аз с присърбие гледам, че вие храните враждебни чувства против Гешова. За бога! Поне вие недейте съдействува на кликата, която прави всичко, за да ви раздели с Гешова!“ . . . „Употребете, моля, влиянието си въз Манчова, за да отнеме „Народний глас“ из ръцете на кликата“.²

Прави впечатление и обстоятелството, че дълго време „Народний глас“ се намира, тъй да се каже, в състояние на война с в. „Марица“, при което и двата вестника не се стесняват в изразите си един за друг, докато в същото това време Вазов е в най-приятелски отношения с редакторите на „Марица“. За него там винаги се е писало ласкаво, докато „Г-н. Манчевият орган“ „Народний глас“ често е руган. Особено през 1883 година.

Хвърля се на очи и това, че в литературния отдел на „Народний глас“ понякога се печатат работи недопустимо слаби дори и за ниския художествен мерник на онова време. Художественият критерий на Вазов, за който с по-голяма сигурност можем да съдим по редактираните през същото това време списания „Наука“ и „Зора“, е безспорно по-висок. Много от поетите, които сътрудничат редовно в „Народний глас“, там въобще нямат достъп. Нещо повече — в „Наука“ и „Зора“ Вазов пише отрицателни рецензии за творчеството на някои редовни сътрудници на „Народний глас“ като С. Казанджиев и Д. Стерев, подиграва дори точно тези стихове, които са печатани

¹ Сп. „Септември“, кн. 7, 1959.

² Повече подробности вж. в поменатите вече бележки на В. Вълчев в сп. „Септември“, кн. 7, 1959.

тани там. В подлистника на вестника излиза преводът на „Детинство на Чарлс Дикенс“, за който Вазов пише в „Наука“, че е несвоевременен (тъй като Дикенс като автор още не е познат на българския читател), но който се отпечатва като отделна книга в печатницата на Д. В. Манчов. От друга страна, в „Народний глас“ намираме рецензия, в която се казва, че „не чини нищо“ напечатаната в „Наука“ биография на Р. Жинзифов от С. С. Бобчев, тъй като „предметът е ничтожен само по себе си“. В „Народний глас“ излиза и рецензия, в която четем: „... нелепостите на г. Голчева, нелепости, които не би написало нито перото на Слав Кесяков“. Пак в „Народний глас“ в разказа си „Нов свят и нови люде“ Вазов пише за пловдивските улици: „улици по-смадни и по-кални от самите сатири на Слав Кесяков“. . . А и А. Голчев, и Сл. Кесяков известно време са редовни сътрудници на „Народний глас“. Също така в рецензиите си Вазов непрекъснато напомня на преводачите, че не може да се печатат преводи, без да се означава името на превеждания автор, а в „Народний глас“ неведнъж излизат работи, под които е отбелязан само преводача, без да е посочен авторът. Следователно трябва да се предполага, че дори и в литературния отдел на вестника, наред с Вазов са се разпореждали и други.

Изобило материалите, печатани в „Народний глас“, показват често една несъгласуваност в редакторската работа. Така например в бр. 376 с кратка препоръчителна рецензия-бележка се съобщава на читателите за излизането на брошурата „Политическият процес за Драган Цанков“, въпреки че в предния брой тя им е била вече представена и с аналогична бележка и дори с цел откъс от съдържанието ѝ. Очевидно написването и опечатването на двете бележки се е движило, казано на съвременен шаблон, по различни линии.

Редица подобни факти свидетелствуват, че Вазов и Величков не могат да носят отговорност за всички моменти от съдържанието на „Народний глас“. В редица случаи вината или заслугата принадлежи на други лица, между които основно място заема техният тъй да се каже „работодател“ издателят-собственик на вестника Д. В. Манчов.

От данните, с които разполагаме, личи, че този известен стар книжовник, издател, учебникар и страстен филолог, е имал най-активно отношение към редактирането на издавания от него вестник. „Виждам те, когато ти пишехме с Величкова вестника „Народний глас“ — спомня си Вазов по време на своя 70-годишен юбилей — как водех с тебе борба по правописанието, как се ядосвах, когато виждах, че думата „княз“ в ръкописа ми, излизаше във вестника „кнез“! Ти ми поправяше даже и езика, и стиховете ми!“¹ В една официална юбилейна реч постът, естествено, не може да влезе в по-големи подробности. Но всъщност активната намеса на Д. В. Манчов в редактирането на вестника далеч не се е ограничавала само в областта на филологическите въпроси.

Показателно е, че при споровете в някогашната преса името на Д. В. Манчов често се употребява като синоним на „Народний глас“, вестникът се нарича „Дядовата Манчова газета“, „Манчовия вестник“, „Г-н Манчовия орган“, а самите Вазов и Величков — „Манчовите поети“.

Отбелязвайки в послеслова към т. 18, че Д. В. Манчов понякога е участвувал в списването на „Народний глас“, Ем. Стефанов свежда това участие до поместяването във вестника на писани от Манчов статии и бележки. Но въпросът има и друга, по-важна страна. Д. В. Манчов не само е писал в „Народний глас“ — по всичко личи, той е влиял и по-цялостно върху неговото списване чрез присвояването на някои редакторски функции, главно — привличането на редакционни сътрудници.

Както изглежда, това е било негово лично право. В един свой отговор до в. „Южна България“ той пише за някакви неизвестни нам работници в редакцията на вестника му. „Възмутен от малодушието им, издателят на „Народний глас“ се при-

¹ Реч в Пловдив на банкета във военния клуб. Ив. Вазов. Събрани съчинения, т. 19, 1957, стр. 363.

нуди да им благодарят за услугите им и призова за редактори людѣе, предани на идеята и каузата, на които искаше да служи. „¹ „Не знаей дали Манчов не ме е отхвърлил от вестника си. . .“ „Не знаей още дали Манчов не се е отхвърлил от мене. . .“ „Манчов не ме е отхвърлил още. . .“ — пише в писмата си до Н. Обретенков Захари Стоянов, без да споменава нищо за Вазов или Величков.²

Доколко самовластно се е разпореждал Манчов в редакцията на вестника си и колко малко се е съобразявал с политическите и лични симпатии на Вазов и Величков личи най-ясно от посоченото вече Вазово писмо от 13 май 1881 г. „От началото на този месец — пише Вазов до бившия главен редактор Константин Величков, който по това време следва право в Париж — „Народний глас“ е в ръцете на Блунчли и Салабашева и е изригал толкова псувни и клевети, щото сърцето ме заболява като помисля, че Величков, Ст. Гешов, Вазов, Говедаров го повдигнаха тъй високо, за да падне най-позорно и се омаскари, благодарение на безумието на Манчова. Манчов е един идиот! И „Народний глас“ трябва да се измъкне по-скоро из ръцете на тие подлци или да пропадне по-скоро! . . . Употребете, мола, влиянието си въз Манчова, за да отнеме „Народний глас“ из ръцете на кликата.“

Няма да се спирам на политическите факти, които се имат предвид в това писмо, отбелязани от В. Вълчев в бележките към него. Ще подчертая само основния извод, който се налага: във връзка с известни политически борби в Източна Румелия, в които е бил замесен и Д. В. Манчов, от началото на май 1881 г. в редакцията на „Народний глас“ започват да играят решаваща роля някои лица — противници на политическата групировка на двамата Гешовци, към която е гравитирал самият Вазов. А той въпреки поста си на главен редактор не е могъл да попречи на това, тъй като те са имали подкрепа на самия издател-собственик.

По същото време, на 12 май 1881 г., във в. „Марица“ излиза съобщение, че „от няколко седмици насам“ Ив. Стеф. Гешов е престанал да взема участие в редакцията на „Народний глас“. Не може да има съмнение, че то е във връзка с описаното от Вазов положение там.

Това не е единственият случай, когато Д. В. Манчов е налагал в „Народний глас“ хора, които са били в идейни разногласия с неговите главни редактори Вазов и Величков. Точно две години по-късно, през май 1883 г. редакцията на вестника изживява нова криза, чиято задкулисна история ще се помъча да възстановя по малкото, което е излязло на сцената, т. е. по страниците на тогавашната преса.

Както е известно, през май 1883 г. царска Русия тържествено празнува коронацията на своя нов „господар-император“ Александър III. Това, естествено, е празник и за русофилските среди в България, сред които видно място засмат двамата неразделни приятели и съредактори в „Народний глас“ Иван Вазов и К. Величков. Величков дори заминава за Москва и присъствува на церемонията като член на официалната депутация, изпратена от Източна Румелия. С повече или по-малко материали с патетично възторжен или по-сдържан официален тон всички вестници в Източна Румелия, включително и „Народний глас“, отбелязват, разбира се, това голямо събитие. Дори известната като русофобски вестник „Южна България“ не се осмелява да противоречи на общия тон. В пълен дисонанс с него прозвучава само една статия в бр. 398 на „Народний глас“, чийто антимонархически и революционен характер ангажира пряко редакцията на вестника, тъй като статията е поместена без заглавие и подпис, на второ място след уводната, така както се печатат редакционните статии и антрефилета. „Бляскавостта и хилядите топовни гърмежи, които цепиха въздухът, бяха достатъчни да увлекат поне за минута простодушният русин—роб в деветнадесетия век в просветената Европа— патриотическият екстаз на когото е готов да се разиграе тутакси,

¹ В. „Народний глас“, 17 дек. 1883 г.

² Захари Стоянов. Неиздадени съчинения, стр. 367—369.

щом му хвърлят малко златен прах в очите“ — пише авторът на статията, изразявайки разочарованието си, че коронацията на новия император не се е съпроводида „с някоя що-годе съществена милост, с някоя политическа правдина“, а само с нови арести. „Но всичко това се внася в историческата книга на живота и не днес — утре ще се прояви в някое грамадно необичайно събитие“ — смело пророкува анонимната статия на „Народний глас“. Но в атмосферата на току-що освободената с руска помощ България твърде малко хора са могли да разберат правилно тия редове. И, естествено, че мнозинството са видели в тях само скандална и обидна дързост. „Тоя общодостъпен фаращ, където всеки може да хвърля своите писачовски извержения и помии, отиде дотам, щото да оскверни с инсинуациите си Священното коронясване на Техни императорски Величества Руский цар и Царица. . . Вече всеки има право да казва: „Безродний глас!“ — не намира думи да изкаже възмущението си русофилският вестник „Марица“.

Няма нужда от преки данни, за да разберем, че подобна статия не би могла да получи одобрението на Иван Вазов. Научен в детинството си да въплъщава понятието Русия в образа на руския император, чийто портрет е висял до иконата в техния дом, до края на живота си той не съумява да противопостави рязко в съзнанието си руския народ на руския император. На революционната антимонархическа статия, за която става дума, той не е могъл да погледне другоаче, освен като на оскърбление на нашите чувства към русите, свързани за него завинаги с образа на „царя-освободител“. И мисля, че нейното излизане в редактирания от него вестник може да говори само за това колко ограничена е била всъщност през известни периоди ролята му там. Как точно е станало поместването на въпросната статия, можем само да гадаем. Но най-вероятно е, че предварително Вазов не е знаел за нея. С повече сигурност можем да говорим за поведението му след нейното излизане, тъй като то едва ли е могло да се различава от държането на неговия приятел и съредатор К. Величков, който по това време винаги е бил водещата фигура в конкретните политически прояви на двамата писатели. Безспорно Константин Величков е бил особено засегнат от напечатването в „Народний глас“ на подобно предизвикателство срещу руския царизъм, тъй като по същото това време, както вече споменахме, той присъствува в Москва на тържествата по коронацията като официален представител в депутацията на Източна Румелия и излизането на подобна статия в редактирания от него вестник, естествено, го поставя в твърде неудобно положение. „На 15 май стана коронацията на руския император в Москва — пише в спомените си зетът на К. Величков Даниил Юруков. — От Постоянния комитет изпратихме като представители на областта д-р Янколов, К. Величков и д-р Странски. Те се завърнаха през месец юлий. През това време във в. „Народний глас“ беше обнародвана една оскърбителна статия за руското царско семейство и за царския режим. Величков се почувствува много оскърбен от това и поиска да се откаже от редактирането на вестника. Статията била дадена от Захари Стоянов“. ¹ Величков се е завърнал в Пловдив навярно в началото на юли. „Народний глас“, който друг път не пропуска да отбележи всяко заминаване и връщане на своите редактори от някое съвсем обикновено пътуване за няколко дена, този път точни сведения не дава. По-право хрониката му следи пътя на Величков (от Москва през Петербург и Виена) само до София. В последното съобщение от 22 юни се казва, че д-р Янколов се е завърнал в Пловдив, а Величков се е забавил в София. Съобщение за завръщането на Величков в Пловдив няма. Навярно поради това, че още с пристигането му е избухнал конфликт между него и издателят на вестника. С това може да се обясни и фактът, че в „Народний глас“ Величков не напечатва нищо по повод на своето пътуване в Москва. Вероятно по това време те заедно с Вазов са си подали оставката или поне са поставили на Манчов ултиматум да избира между тях и този, който е написал или пуснал статията за коронацията. Нау-

¹ Д. Юруков. Спомени из политическия живот на България, 1932, стр. 102.

чил за този конфликт, органът на съединистката партия в „Съединение“, в чият редакционен състав е и зетът на Величков Д. Юруков, бърза да съобщи: „Ако сведенията ни са верни, г-да Величков и Вазов отдавна са престанали да вземат участие в редакцията на в. „Народний глас“ (бр. 29, 21 юли 1883 г.). Сведенията очевидно са били верни, но, както изглежда, малко закъснели. Защото на 23 юли „Народний глас“ вече има възможност да даде опровержението: „Ний имаме честта да явим на нашия побратим, че казаните господа [Вазов и Величков] няма да престанат да не зимат участие в нашия вестник“. По същото това време напуска редакцията на „Народний глас“ някой си Степанов-Попов, който малко по-късно от страниците на в. „Южна България“ съобщава, че от 15 юли насам вече не взема участие в редактирането на „Народний глас“, като посочва и датата, от която е започнало сътрудничеството му там — 9 май същата година (в. „Южна България“, бр. 32, 11 август 1883 г.).

Явно е, че тези две съобщения не може да не са във връзка с избухнали точно по това време конфликт в редакцията на „Народний глас“ по повод на статията против руския царизъм. Най-логичното е да се предположи, че неин автор или поне отговорен за нейното поместване е бил именно този наскоро постъпил там Степанов-Попов и че неговото толкова бързо излизане от редакцията е било оная отстъпка, чрез която Д. В. Манчов е успял да задържи Величков и Вазов. „Този човек е бил русин и навярно е помагал в списването на колоната „Външни новини“ — предполага Емил Стефанов, натъквайки се на съобщението за неговото излизане от редакцията. Степанов-Попов е действително едно съвсем неизвестно име. Но ако се вземат предвид някои данни, които все пак могат да се съберат из тогавашната преса, ще трябва да приемем, че неговата роля в „Народний глас“ далеч не се е ограничавала само с помощ в списването на колоната „Външни новини“. За това говори преди всичко самочувството, с което в цитираното съобщение в. „Южна България“ той пише за времето, когато е участвувал в редактирането на „Народний глас“. „Положително всичките си усилия, да не се даде от страна на редакцията нито един ред, който би противоречил на програмата на един честен и либерален вестник“. По-късно виждаме същият Степанов-Попов да работи в органа на „казионната“ партия в. „Южна България“. По сведенията на тогавашната преса през 1884 г. той е неин редактор. Там печата фейлетони, в които засяга вътрешно-политическите борби в Източна Румелия. Цялото му име е Николай Радионович Степанов-Попов. То издава руския му произход. Би могло да се предположи, че това е бил един от ония руснаци, за които в спомените си Юруков пише: „В Пловдив бяха останали от време на войната и после надошли от Русия разни лица, които ние наричахме „нихилисти“, а при тях се бяха присъединили и някои млади българи, свършили в Швейцария. Те образуваха един кръжец, в който се изповядваха крайните идеи. Те получаваха излизания по това време в Женева вестник на руските емигранти „Народна воля“ и от него черпеха вдъхновението си. В този кръжец именно влизаха и Захари Стоянов и Ив. Стоянович“.¹ В броя си от 17 юли 1884 г. „Вестник“ нарича Степанов-Попов — „Достойният наместник на Стоянова-Захарисевича, новият редактор на Южната...“

Както видяхме, в своите спомени Д. Юруков приписва статията срещу руския царизъм на Захари Стоянов. Той наистина по това време работи в „Народний глас“, за което ще стане дума по-нататък. Но мисля, че нямаме основания да го смятаме за автор на въпросната статия, тъй като докато Степанов-Попов е принуден веднага да напусне редакцията, Зах. Стоянов, изглежда, продължава да сътрудничи там. При това в разглежданата статия липсват характерните белези на неговия стил. Спомените не винаги са абсолютно достоверни. От известния малък пловдивски кръжец, надхван с революционните идеи на руската интелигенция най-популярната и ярка личност е бил Захари Стоянов. Блестящ журналист и активен общественик, той още

¹ Цит. кн., стр. 102.

тогава е затъмнявал със своята популярност фигури от ранга на Степанов-Попов и съвсем не е чудно в поизбледилите си вече, писани подир толкова десетилетия, спомени един съвременник да припише нему някоя статия на забравения вече румелийски публицист. И тук е възможно да се получи същото, което виждаме при Вазов — на централната фигура в дадена литературна и политическа група потомството да започне да приписва всичко, което тази група е създала. Разбира се, в дадения случай това е само една хипотеза. В момента тя всъщност не ни и интересува. За нас е важно да установим само факта, че времето май-юли 1883 г. — когато в редакцията на „Народний глас“ работят Захари Стоянов и Степанов-Попов, а Величков е в Москва — е също един период от развитието на вестника, когато Иван Вазов не може да бъде държан отговорен за всичко писано в него. Тогава там са могли да намерят място дори материали, които влизат в разрез с някои моменти от политическия мироглед на поста — какъвто е случаят със скандализиралата русофилската общественост статия за коронацията или злепоставят неговите лични приятелски връзки — какъвто е случаят с обидите по адрес на в. „Марица“, които по това време се срещат по страниците на „Народний глас“ и се вдъхновяват навярно от Д. В. Манчов. На влиянието на Степанов-Попов и Зах. Стоянов се дължи по всяка вероятност и това, че в сравнение с останалата русофилска преса „Народний глас“ по-слабо и сдържано отразява празника на коронацията в Москва.

Спряхме се по-подробно върху тези два момента от историята на „Народний глас“, когато Величков отсъства от България, тъй като в доказателствените разсъждения на Емил Стефанов основното положение е, че с най-голяма вероятност може да се предполага Вазовото авторство в периодите, когато Величков отсъства от страната — 1880-1881 и май-юни 1883 — понеже тогава Вазов „възглавява вестника“. Но в действителност, както виждаме, тъкмо в тези периоди, лишен от опората на бойкия и темпераментен Величков, Вазов не е успявал да удържи кормилото и в редакцията са започвали да се разпореждат други лица, подкрепяни тайно или явно от издателя-собственик Д. В. Манчов.

Това, разбира се, не изключва възможността подобни случаи да е имало и по времето, когато Величков е в редакцията. Отношенията между Д. В. Манчов и двамата поети, изглежда, не винаги са били гладки. „Манчовият парцал „Народний глас“ тая събота не излезе, а и още щял да се позабави. Причината била, че народний човечец останал без редактори безплатни“ — злорадо съобщава на 5 септ. 1884 г. в. „Търновска конституция“, повтаряйки и едно свое по-старо твърдение, че Вазов и Величков се били отдръпнали от „съединителския лагер“. Разбира се, този слух може и да е чиста измислица, породена само от факта, че по това време Величков и Вазов едновременно заминават — единият за Хисаря, другият — за Сопот. Но не е изключено авторът на съобщенията да е имал предвид и някакви неизвестни за нас факти. В такива слухове понякога има зрънце от истина — да си спомним писаното от в. „Съединение“ на 21 юли 1883 г. Във всеки случай отношенията с Манчов като че ли не са оставили у Вазов твърде приятни спомени. „Поведението му към нас е било фалшиво, а сега е нечестно“ — пише той до К. Величков по време на тяхното емигрантство (1888).¹ С не съвсем добродушна ирония е нарисувал Д. В. Манчов и в образа на княжаря Захар Народът от романа „Нова земя“.

Всичко това показва, че би трябвало да бъдем много внимателни при решаването на въпроса за авторството на анонимните материали в „Народний глас“ и за уточняването на печатаните там Вазови статии единствено правилното би било да се приложат заципащият от Томашевски принцип — да се търсят авторите на анонимните материали между всички участвували във вестника лица.

За съжаление, за тях знаем твърде малко. Историята на периодичния печат в

¹ Иван Вазов. Събрани съчинения, т. 20, стр. 88.

Източна Румелия е една почти съвсем неразработена област. А страниците на тогавашната преса и разнообразна по характер преса свидетелствуват, че в нея е вземала участие немалка част от оная разнолика по възгледи и възпитание, но сравнително високообразована интелигенция, която в началото на нашия свободен живот намира поприще за проява в обществения и културен живот на Пловдив. Същото показват и колоните на Манчовия „Народний глас“, макар и големите имена на Вазов и Величков да са засенчили в съзнанието на потомците всички други.

В самия „Народний глас“ неведнъж се срещат указания, че освен двамата поети, в редакцията му работят и други лица. Така например в бележката, с която на 23 юли 1883 г. той отговаря на в. „Съединение“, че Вазов и Величков не са престанали „да не зимат участие“ в него, четем; „Ако е толкова любопитен да знае, ний ще му кажем, че има други наши книжовници, които зимат участие в редакцията на „Народний глас“. За съжаление, според тогавашните понятия имената на сътрудниците в редакцията на даден вестник представляват нейна „свещена тайна“ (вж. в. „Южна България“, бр. 66 от 22. II. 1884 г.) и за тях можем да научаваме само косвено — от съобщенията им, че напускат вестника, от нападките на враждебната преса и по някои случайно запазили се през 8-те изминали десетилетия писма и други архивни материали.

Може би дори ще трябва да се примирим с това, че някои имена времето навярно безвъзвратно е заличило. Все пак можем да се доберем до повече или по-малко сигурни сведения за цяла една редица публицисти, работили някога в редакцията на изданията от Д. В. Манчов „Народний глас“.

Излизайки от положението, че главната грижа за списването на вестника е паднала винаги само върху Вазов и Величков, Емил Стефанов не поставя въпроса за другите сътрудници в пряка връзка с установяването на Вазовите статии и го е минал твърде набърже, като странични осведомителни сведения.

„В редакцията е бил на работа и някой си Македонски“ — отбелязва той в послесловието, но от съобщението, на което се позовава, се разбира, че този Македонски е бил всъщност предполагаем софийски дописник на „Народний глас“, а дописниците в случая не ни интересуват, тъй като техните работи поради специалния си характер по-трудно могат да бъдат приписани на Вазов.

В послеслова е посочено още, че според едно съобщение на „Народний глас“, в редакцията е работил през 1885 г. и Стоян Прангов, завършил в Париж политически науки, а във Виена — търговска академия“.

Отбелязано е и съобщеното от Йордан Иванов сътрудничество на известния преподавател, публицист и поет Д. К. Попов. Мисля, че тук се касае всъщност не за обикновено сътрудничество, а за участие в редакцията. В Русенския окръжен държавен архив намерих ръкописен дневник на Захари Стоянов, в който под датата 8 дек. 1883 г. той е отбелязал: „Днес ми показа едно писмо Д. Попов, което той получил из Франция с подпис Сотиров Македонец в качеството си на редактор на „Народний глас“ (к. м).¹ Най-логичното е да допуснем, че споменатият редактор на „Народний глас“ Д. Попов и известният журналист Д. К. Попов, който според Йорд. Иванов сътрудничел в „Народний глас“, са едно и също лице. А щом приемем, че Д. К. Попов не само е сътрудничил, но е бил и на работа в редакцията на вестника, между уводните и други анонимни статии ще трябва да потърсим и неговите работи без подпис.

Свързан с политическата групировка на „съединистите“ (към които са принадлежали и Вазов и Величков), Д. К. Попов е бил сътрудник на Вазовите списания „Наука“ и „Зора“ и е участвувал в редакцията на вестниците „Независимост“, „Ред“ и „Съединение“ (1886). Тъй като в. „Ред“ излиза до към края на 1882 г., а цитираното свидетелство на Зах. Стоянов е от 8 дек. 1883 г., можем да предположим, че в редакцията на „Народний глас“ той е влязъл още от началото на 1883 г. Издирването на неговите статии там най-добре би уточнило тази дата.

¹ Фонд № 13, опис № 1. арх. ед. 16.

Най-много сведения за участващи в „Народний глас“ лица намираме в цитираното вече на няколко пъти Вазово писмо до Величков от 13 май 1881 г.

Преди всичко тук са посочени имената на тези, които наред с Вазов и Величков са създавали облика на вестника до тогава. „... Величков, Ст. Гешов, Вазов, Говедаров го повдигнаха тъй високо. . .“ — пише Вазов за „Народний глас“.

Ст. Гешов е събрканото в ръкописа име на Ив. Ст. Гешов. Това личи от цитираното вече съобщение от 12 май 1881 г., че Ив. Стеф. Гешов е престанал да взема участие в редакцията на „Народний глас“. Ив. Ст. Гешов, братовчед на Ив. Ев. Гешов, е един от водачите на „съединистката партия“ в Източна Румелия, известен политик, депутат в Областното събрание и член на Постоянния комитет, по-късно — негов председател.

Известно е и името на Иван Говедаров, тогавашен обществен и културен деец, свързан с групата на Вазов и Величков, по това време началник на канцеларията на Постоянния комитет, от 1887 г. — директор на Пловдивската библиотека.

От цитираното писмо на Вазов можем да научим имената и на ония, които през месец май 1881 г. с помощта на Д. В. Манчов „превземат“ редакцията на „Народний глас“ и правят вестника орган за борба против групата на Гешовци, към която е приналежал самият Вазов. Това са споменатите там Салабашев и Блунчли.

Името на Салабашев е познато. Това е известният тогавашен обществен, политически и културен деец Иван Салабашев, един от водачите на „казионната“ партия; депутат в Областното събрание и член на Постоянния комитет още от неговото основаване, избран едновременно с Вазов за дописен член на възобновеното в София Книжовно дружество и влизал в настоятелството на Пловдивското научно-книжовно дружество, което е било същевременно редакционен комитет на сп. „Наука“.

Кой е споменатият задно със Салабашева „Блунчли“, не може да се каже със сигурност. Според В. Вълчев това е името на един швейцарски професор (1808—1881), автор на „Droit international codifié“, което може би е било дадено като прозвище на някого от групата на Ив. Салабашев.

Мисля, че бихме могли да предположим, че така е бил наричан например Георги Бенев, източнорумелийски политик и журналист, следвал историко-филологическия факултет в Прага, работил заедно със Салабашева във в. „Независимост“, а по-късно станал редактор на „Южна България“. На това предположение ме навеждат два факта:

1. В цитираното писмо, преди да се оплаче, че „Народний глас“ „е в ръцете на Блунчли и Салабашева“, Вазов пише: „Инак на сцената ще излизат личности като Салабашева, Бенева et consort“.

2. На 17 декември 1883 г. в отговора си на в. „Южна България“ Д. В. Манчов пише за времето след антинародния преврат на Батенберг от 27 април 1881 г.: „Издателят на „Народний глас“ гордо ще носи всякога ответствеността за всичко, което се е писало във вестника му през тоя мрачен период в историята ни, когато мнозина от ония, които днес се чудят как да ни увредят, мълчаха и чакаха благоразумно да видят къде ще натегнат кълоните, за да продават евтин патриотизъм. Някои от тях работеха във вестника ни, когато избухна превратът, но в малодушието си те едва се одързоставяха да пишат гламиви антрефилета за превратът, а посвещаваха в това време, когато се закопаваше свободата на отечеството, уводни статии за вредите, които причиняват козите на лесовите. Възмутен от малодушието им, издателят на „Народний глас“ се принуди да им поблагодари за услугите им и призова за редактори людье, преданни на идеята и каузата, на които искаше да служи и на които мислеше, че трябва да се посвети в тия трудни обстоятелства един независим орган. . .“

От написаното е ясно, че тези намеци са отправени към някого, който в момента работи в редакцията на „Южна България“. А в „Българският периодически печат“ на Йордан Иванов като редактор на „Южна България“ е посочен Георги Бенев. Дори и

ако „Блунчли“ е друго лице, остава безспорен фактът, че през май 1881 г. в „Народний глас“ е работил някой, който през декември 1883 г. е на работа в редакцията на „Южна България“.

Според Йордан Иванов през 1880—1882 г. във в. „Народний глас“ е сътрудничил и Добри П. Минков. Депутат в Областното събрание и член на Постоянния комитет, на служба във Върховното съдилище на Източна Румелия, той фигурира заедно с Вазов в настоящето ството на Пловдивската „ученолюбива дружина“ и редакционния комитет на сп. „Наука“. През 1883 г., пак според Йордан Иванов, е бил сътрудник на в. „Южна България“. Следователно, можем да допуснем, че обвиненията на Д. В. Манчов, написани в едно неопределено иронично множествено число, биха могли да се отнасят и до него.

В редакцията на „Народний глас“ е работил известно време и знаменитият автор на „Записки по българските въстания“ Захари Стоянов. Това посочи за пръв път Аспарух Емануилов, който през 1943 г. включи в „Неиздадени съчинения“ на З. Стоянов и една негова рецензия, отпечатана анонимно в „Народний глас“ от 22 ян. 1883 г., като въз основа на данни от писмата му установи, че по това време той е работил там.

Преглеждането страниците на вестника от тая годишнина (1883) създаде у мен убеждението, че сътрудничеството на автора на „Записките“ е било по-продължително и далеч не се изчерпва само с посочената рецензия.

Тъй като в отношенията между Вазов и Захари Стоянов най-популярното е тяхната остра политическа и лична вражда, ще се спра малко повече на този неизследван досега факт — тяхното временно сътрудничество в един и същ вестник, редактирания от Вазов и Величков „Народний глас“.

Това става в началото на 1883 г., когато „Народний глас“ прокарва все още една доста независима политика, с определено либерален характер. Със своята пламенна борба срещу посегателството на Батенберг върху конституцията, той си е спечелил дори възторга на Захари Стоянов, който през 1882 г. изпраща от Русе благодарствена телеграма до редакцията му. Отношенията на Вазов и Величков с пропъдените от княжеството либерали в началото са приятелски и въпреки че скоро пътищата им се разделят, през първата половина на 1883 г. те все още поддържат известни връзки. Точно по това време в редактираното от Иван Вазов сп. „Наука“ излизат няколко работи от П. Р. Славейков, статия от П. Каравелов и отговор на една критика от Ив. Славейков. През април 1883 г. напечатва там откъс от своите „Записки по българските въстания“ и Зах. Стоянов. Но силата на тези връзки все повече отслабва, а и изобщо техните размери не бива да се преувеличават. Касае се не толкова за приятелство, колкото за едни външно коректни отношения, под които се потуля и споменът за стари огорчения, и коренът на нови вражди.

Какво е било по това време отношението на резкия и пристрастен Зах. Стоянов към „Народний глас“ и неговите редактори достатъчно ясно личи от писаното на 8. XII. 1882 г. в писмото му до Н. Обретенов: „Не зная как да ти изпращам НГ („Народний глас“) и защо ти е той, когато от няколко време насам той е станал второ издание на (в.) „Славянин“. Защото редакторите му получиха нишани от Батемберга. Аз не съм го виждал, откак съм дошъл тука.“¹

Въпреки този неласкав отзив, съвсем наскоро неговият автор става сътрудник на вестника, за който говори с такова презрение. В писмото си от 23. II. 1883 г. той вече пише на Обретенов: „Не зная дали Манчов не ме е отхвърлил от вестникът си, откакто съм се разболел не съм го виждал.“² На 6. III. продължава да се тревожи: „Не зная още дали Манчов се е отхвърлил от мене, но уверяват, че не е.“³ На 9. III. вече съобщава успокоен: „Ще ти пращам. Н. Г. Манчов не ме е отхвърлил още. Ако

¹ Захари Стоянов. „Неиздадени съчинения“, 1943, стр. 359.

² Там, стр. 367.

³ Там, стр. 368.

можеш, намери и други абонати.¹ Разболял се е Зах. Стоянов, доколкото може да се установи от писмата му, към средата на януари. Следователно уговарянето с Манчов е станало вероятно още през първата половина на този месец.

Това, разбира се, не значи, че от декември до януари Зах. Стоянов е успял съществено да измени отношенияето си към „Народний глас“. Обяснението на неговото желание да сътрудничи там е по-скоро в тежкото му материално положение, което го принуждава на компромиси. В. „Независимост“, в чиято редакция е работел в началото на своето идване в Пловдив, спира още през октомври; дребната писарска служба, в която буржоазна България удостоверява бившия апостол, е съвсем зле платена; жена му боледува, разболява се и самия той. . . За настроенятия, които буди тази тежка картина, показателно е писмото на жена му до брат й Н. Обретенков, писано тъкмо по това време (13. III. 1883): „Захария и аз говорихме и намираме да приемеш — съветва го тя по повод на някакво предложение — защото друго няма какво да се прави. При такива обстоятелства, както сме ний днес, не знаей. Политика, политика, ама всеки си гледа работата и още гледат да се осигуряват. Та пак мисли, Кольо, как ще е.

Да имаме някой доход, то друго дело, а то на какво ще се надеем. Или пък Захария да беше получавал по-голяма плата, а то от всякъде потръгнала. . .“ (к. м.).²

Впрочем, както изглежда, Зах. Стоянов най-напред, или поне едновременно с преговорите си с Манчов, се е опитал да проникне в новоосновения в. „Южна България“, който и с русофобската си ориентация, и с целия си характер е бил по-естествен за него среда. „Изпращам ти и един брой „Южна България“, той е от добрите“ — класифицира го той в едно писмо от 8.-I. 1883 г.³ и навярно съвсем наскоро след това, във всеки случай преди разболяването си, му изпраща нещо за печат. Как е бил посрещнат този му опит за сътрудничество личи твърде ясно от рязката промяна в отношенияето му към доскоро одобрявания вестник. Едвам съвзел се от боледуването, той бърза да пише на Обретенков: „Не може ли да върнете „Южна България“. Тя е уж либералска, но на нищо не прилича и по-добре да не я приемате. Аз им писах нещо, но те не го поместиха.“⁴

При това положение единственият все пак приемлив за него пловдивски вестник остава „Народний глас“. Неговият издател-редактор го приема за сътрудник и той започва да работи там гласкан не само от материалните несподоби, но и от неударжливия си темперамент на журналист.

По такъв начин през 1883 г. пътищата на Захари Стоянов и Иван Вазов се пресичат, отбелязвайки една точка на известна обща работа. Макар и не непосредно уговорено, а навярно просто наложено от Д. В. Манчов, все пак това сътрудничество в един и същ вестник е принудило двамата писатели да поддържат известни връзки, най-малкото поставило ги е в личен допир. Тъкмо по това време Вазов трябва да е разказвал на Захари Стоянов оня свой спомен за Ботев, по-точно за обаянието на неговите комунистически идеи, който се цитира в излязлата през 1888 г. Захари Стоянова биография на Христо Ботев.⁵ Но както изглежда, всичко това не е било достатъчно, за да сдружи двамата писатели, така различни и по своето възпитание,

¹ Там, стр. 369.

² Там, стр. 366, Писмо до Никола Обретенков.

³ Там, стр. 367.

⁴ Там, стр. 369.

⁵ „Иван Вазов ми разказваше, че по това време нашият герой [Хр. Ботев] е бил такъв лют комунист и защитник на парижките събития, щото в няколко срещи с него, той, Вазов, захванал да вярва, че комуната ще да спаси света“ (Зах. Стоянов. Хр. Ботев. Опит за биография, Русе, 1888 г., стр. 160). Вазов няма кога друг път да разкаже на Зах. Стоянов този спомен, тъй като от 1884 г. нататък отношенията им придобиват характер на остра и публична вражда.

и по своите убеждения, и по своя темперамент. Твърде скоро проличава, че нито Иван Вазов е забравил злобните статии във вестник „Съветник“, нито Захари Стоянов е направил нещо, за да заличи спомена за тях.¹

Така на 30 май 1883 г. в хумористичния в. „Кукуригу“, който по това време е вече в ръцете на П. Р. Славейков и син му Иван, излиза полухумористична-полусериозна статия „Обзор на българските поети“ от Барон фон Брѣмбал, в която злѣчно се подиграва Ив. Вазов, особено проявената уж от него „страхливост“ по време на въстанието — една версия, пусната за пръв път от Захари Стоянов в рецензията за Вазовите спомени „Неотдавна“. Само след два дни Вазов отговаря в „Народний глас“ чрез неподписаната епиграма „На една кал“, посветена „на З. С. в „Кукуригу“. Подведен от оня пасаж, който се отнася до спомените му „Неотдавна“, той явно е сметнал, че това може да бъде написано само от Зах. Стоянов. Десет дена по-късно, след като проверява по-точно кой е автора на статията, той поправя грешката си, като напечатва в „Народний глас“ нова епиграма, от която се разбира, че зад псевдонима „Барон фон Брѣмбал“ се крие всъщност Иван Славейков. Но това, че първото подозрение на Вазов се е насочило към Захари Стоянов, подсказва, че между тях е съществувала някаква скрита вражда и подозрителност. Погрешно адресираната епиграма вероятно влошава отношенията им още повече. Няколко броя по-късно, на 20 юни 1883 г. в „Кукуригу“ се появява доста грубо и примитивно написан стихотворен отговор на епиграмата „На една кал“, озаглавен „Комуто се пада“ и подписан „Аз“. Логично е да се предположи, че негов автор може да бъде Захари Стоянов. Наистина досега не е известно той да е писал стихове, но явно не е нужна кой знае каква поетическа рутинa, за да се напише сатира от типа:

Прозата ти, стихове ти
имат вонещ дѣх.
А сам ти си, байновата,
в смрад ходящия плѣх.

Как се е отразила размяната на тези „любезности“ върху отношенията на двамата писатели — скъсали ли са те всякакви връзки помежду си или като „добре възпитани“ хора са дали вид, че нищо особено не се е случило — трудно е да се установи. Във всеки случай на 9 ноември в „Народний глас“ намираме рецензия, която носи следи от перото на Захари Стоянов и подписа С. На 8 декември, както вече казахме, той отбелязва в дневника си, че Д. Попов му показал едно писмо, което получил като редактор в „Народний глас“. От 22 декември 1883 г. е запазена една бележка на Величков до Захари Стоянов, от която може да се съди, че те все още са в добри отношения.² От януари 1884 г. обаче Захари Стоянов се появява вече по страниците на в. „Южна България“ и оттам започва злѣчно и грубо да пише против Вазов и Величков. Затаената неприязън избухва и се превръща в открито изявен политически и личен конфликт. От това време нататък вече е излишно да търсим Захари Стоянови работи в „Народний глас.“

Бъдещите проучвания на общественно-политическия живот на Източна Румелия и неговото отражение в тогавашната преса може би ще разкрият и други имена на публицисти, свързани с вестника на Вазов и Величков. Колкото повече узнаем за носителите им, за тяхното възпитание, интереси, политически възгледи и симпатии, толкова по-лесно ще ни бъде да установим анонимните статии на Вазов. Разбира се, отдалечеността на епохата едва ли ще ни позволи да открием никакви по-конкретни документи за разпределението на работата в редакцията на „Народний глас“, но стилно-езиковият анализ на анонимните материали може да ни помогне много. На него в никакъв

¹ Както е известно, през 1882 г. в сливенския вестник „Съветник“ Захари Стоянов напечатва с подпис С. две унищожителни рецензии за Вазовите спомени „Неотдавна“ и повестта му „Митрофан [Митрофан и Дормидолски]“.

² Захари Стоянов. Неиздадени съчинения, 1943, стр. 412.

случай не трябва да се гледа като на „третостепенно“ доказателство. Още повече, че често е трудно да се каже къде разликата е само в стиловите предпочитания и къде започва вече разликата в идеологията, културата и жизнения опит на автора. Но тези стилово-езикови анализи могат да бъдат достоверни само ако се поставят на фона на съответния период от историята на вестника и се свържат с всичко, което знаем за неговите сътрудници и редактори по онова време. Разбира се, тъй като повечето от тях не представляват интересни и до днес литературни и политически величини, тук няма защо да разбираме принципа за „разпределението“ съвсем буквално, като установяване и строга диференциация на работите на абсолютно всички сътрудници в редакцията. Някъде може би ще бъде достатъчно да спазваме правилото — да се приема Вазовото авторство, чак след като се изключат всички други възможности, а не, както се е правило досега — да се допускат други възможности, едва след като се изключи възможността авторът да е Вазов.

Една такава постановка на въпроса, съчетана с по-задълбочен анализ на конкретни историческите факти, идейното съдържание и стила и езика на статиите, би позволила да се избегнат редица грешки, допуснати в т. 18 от Вазовите съчинения.

Така например, според редактора на тома, „грамадната част от уводните и други някои статии“, печатани в „Народний глас“ от есента на 1880 до есента на 1881 г. са от Вазов, тъй като по това време Величков е в Париж и главен редактор на вестника е Иван Вазов. Но логичната схема на неговите разсъждения игнорира цялата сложност на указанията, които ни дават фактите от историята на вестника и анализът на самите статии.

Преди всичко Вазов става главен редактор на „Народний глас“ само 20 дни след своето идване в Пловдив. Малко е вероятно, че току-що напуснал идиличното си усамотение в далечната Берковица и попаднал изведнъж във водовъртежа на обществено-политическия живот на отделената от княжеството „Източна Румелия“, той веднага ще започне да пише „грамадната част“ от политическите уводни статии на вестника. Още повече, че за пръв път в живота си стъпва на трудното поприще на журналистиката. По същото това време, както видяхме, в редакцията на „Народний глас“ работят Ив. Ст. Гешов и Ив. Говедаров — активни общественици и политици, свързани вече отдавна с живота в непокорната турска „автономия“. Много по-естествено е да се предположи, че в началото, докато Вазов още се ориентира в новата за него обществено-политическа обстановка, те пишат по-голямата част от уводните и други редакционни статии, а Вазовото присъствие в редакцията се изразява главно в откриването на новата за вестника рубрика „Книжовен дял“.

Да вземем хронологически първите уводни статии, с които Иван Вазов е представен в т. 18 — от 18 ноември до 18 декември 1880 г. През този период са излезли седем броя на „Народний глас“ със седем уводни статии. И седемте са поместени в т. 18 като Вазови. Но нито една от тях (с изключение на тази от 2 декември) не потвърждава това нито със съдържанието си, нито със стила си. Това са прилично, но съвсем сухо написани статии на политик, до подробности запознат с живота на областта. Авторът им има самочувствието на публицист, който неведнъж се е изказвал по засегнатите обществено-политически въпроси. В статията от 5 декември напр. (стр. 229) се казва по повод на първото либерално министерство на Драган Цанков: „Ний като говорехме неспреди много в същите тия стълбове за тия лица, сега бивши министри, изказвахме надеждата. . .“ и т. н. В статията, която носи дата 21 ноември (стр. 221) също се наемква за по-раншна статия: „Като направихме мимоходом тия бележки, които потвърждават това, що сме и друг път казвали. . .“ Ако Емил Стефанов искаше да бъде последователен, той би трябвало да издири и включи във Вазовите съчинения и тия загатнати по-раншни статии. А щом е сметнал, че те не могат да бъдат от него, трябвало е да приеме, че и цитираните уводни статии са писани не от Вазов, а от някой друг измежду лицата, които още преди идването му са работили в редакцията на вестника.

В статията от 18 ноември (стр. 219) срещахме израза: „... другояче то не би предложило в бюджетно-проектът да се намали числото на войниците във всяка присъстваща рота от 208 души, както е сега, на 160 души, както беше лани“ (к.м.). Това „беше“ предполага, че през миналата година авторът е бил в Източна Румелия. В статията от 25 ноември пък (стр. 223) четем: „Не бихме говорили така положително, ако да не знаехме, че много села из нашата област по своя собствена инициатива са поставили при кметовете си особени писари за по-правилний ход на селско-общинките им работи...“ Едва ли само месец и половина след идването си Вазов е бил вече така добре осведомен за положението на селските общини, че да съобщава на обществото дори неизвестни за другите неща. В статията от 28 н. (стр. 225) също се говори за миналогодишните събития в глаголно време, което предполага, че авторът още тогава е бил в областта: „За тая текуща година в бюджетът се предвиждаха (вместо възможното: „са предвидени“) 30 милиона гроша от десетиятът. Колко ще се събере е още неизвестно“. Но не само отделни думи и изрази, — цялостното впечатление от статиите е, че те са писани от човек, който отдавна, както се казва, „ври и кипи“ в обществено-политическия живот на областта. В стила и езика им също няма нищо, което да е характерно специално за Вазов. Тогава защо те трябва да бъдат обявявани за негови? Само на основание, че той е главният редактор на вестника? Но както видяхме, там заедно с него и вероятно още преди него работят и други хора, между които такъв активен и известен тогавашен общественик като Ив. Ст. Гешев. Много по-логично е да се приеме, че посочените статии, повечето от които засягат конкретни въпроси от вътрешното положение на областта, са написани от някой измежду тях, а не от току-що установилият се тук Вазов.

Но от другите членове на редакцията Емил Стефанов обикновено не се интересува. Каква е представата му за техните възможности личи от доказателствата, които дава за Вазовото авторство на статията от 5 декември. „В статията — изтъква той — пасажът срещу Славейков не може да бъде от друг член на редакцията, освен от Вазов, който единствен от тогавашния състав познава литературните въпроси у нас“ (стр. 962). Визираният пасаж гласи буквално: „Колкото за г. Славейкова, новият министър на народното просвещение, ний ще кажем само това, — че неговите заслуги на българският народ носят подире си едно голямо задължение на благодарност и признателност към тоя популярен труженик. Но ний не знаем дали всякой, който е на роду заслужил трябва с министерски пост да се възнаграждава, защото подобна бляскава награда в много случаи наместо добри има лошави следствия за възнаграждаемия“. Мисля, че няма защо да се доказва, че не е било нужно кой знае какво познаване на литературните въпроси, за да назовеш Славейков „популярен труженик“ и това би могъл да напише както Вазов, така и всеки друг от тогавашния редакционен състав на вестника.

Нищо особено характерно за интересите на Вазов няма и в повечето от темите на разглежданите 7 статии, отнасящи се до устройството на войската и селските общини, законопроектът за земеделските училища, въпросът за десетъка и министерските промени в Княжеството. Вазов, разбира се, би могъл да се интересува от всичко това, но не повече, отколкото и другите членове на редакцията. Дори темата за Македония (статията от 16 дек. стр. 231), сама по себе си още не може да бъде доказателство за неговото авторство.

Друг е въпросът за статията от 2 декември върху законопроекта за печата (стр. 227). Известно е, че Вазов живо се е интересувал от този законопроект, разглеждан на няколко пъти от Областното събрание. През октомври 1881 г. той произнася там пламенна реч в защита на свободата на словото и по същото време в „Народний глас“ излиза темпераментно написана статия, която поддържа същата основна мисъл и която по стил прилича на Вазова. Тази статия, поместена в т. 18 на стр. 144, започва с фразата „Днес ще се разглежда в Областното събрание законопроекта за печатът и ний мислим, че е наша голяма обязаност на публицист да изкажем и тоя път възре-

нията си върху тоя толкова важен въпрос“ (к. м.). Излизайки от това въмъкнато „тоя път“, можем да приемем, че статията от 2 дек. 1880 г. е писана също от Вазов и мисля, че Емил Стефанов трябваше да използва това доказателство.

Тъй че от разглежданите 7 уводни статии в т. 18 всъщност само една има истинна основа на да бъде поместена сред Вазовите съчинения.

От общественик и политик, свързан по-стдавна с живота на Източна Румелия трябва да са писани и уводните статии от 23 ян. и 13 февр. 1881 г. (стр. 865 и 75), отнасящи се до организирането на източнорумелийската резерва. Техният автор е твърде добре познат с историята на източнорумелийската милиция и придвижването на въпроса за резервата, позволява си намеци за миналото или пък с увереност заявява: „И кой е тоя от ония, които следват работите на нашето военно управление, който няма да се съгласи с нас, че откак съществува нашата милиция, не се е минало месец, може би, през който да не стане някое произшествие. . .“ и т. н. Времената, които се употребяват, също показват, че авторът е личен свидетел на събития отпреди идването на Вазов в Пловдив. Например: „Повече от година става, откак се е заподвижало да се организира резервата. . . Разпореждания станаха за марткуляриите списъци; и след като се приготвиха, цабът даваше положителни уверения, че не след много време резервата ще почне да действа. Изминаха се няколко месеца и нищо. Дойде втората редовна сесия на Събранието. . .“

За тая статия Емил Стефанов пише: „Ако търпяхме досега безредиците. . .“ — статия, поместена в бр. 163, 13 фев. 1881 г. е несъмнено Вазова. Както стана известно, поетът на 7 февруари взема думата по въпроси, които засягат нашата войска. И напълно е обяснимо своето изказване той да го задълбочи, разшири и напечата във вестника“ (стр. 973).

Но изказването, на което се позовава Емил Стефанов, е във връзка с въпросната статия само дотолкова, доколкото и в двата случая се говори за войска. То се свежда до следното: „г. г. д-р Янколов, Вазов и председателстващия (Гешов) съзнават нуждата за пребивание на една рота в Пещера, но мислят, че и Карловската околия не трябва да се лишава от войска, тъй като и тамошното турско население не е по-малко враждебно на християнското и всякога е гледало да произвежда смущения.“

Че сопотчанинът Иван Вазов заедно с другите се е застъпил в Областното събрание за сигурността на своята родна околия — няма нищо чудно. Чудното е, че от това и още едно подобно най-обикновено негово изказване, че е съгласен по даден въпрос с другите членове на комитета, Емил Стефанов веднага прави извода: „От горните факти може да се направи заключение, че и редица други статии във вестника, засягащи въпроси, свързани с устройството на източнорумелийската войска, са писани от Иван Вазов (стр. 972).

Начинът, по който редакторът на т. 18 често търси доказателства за Вазовото авторство по линията на една такава най-обща тематична близост, като игнорира стило-езиковите показатели, може понякога да изглежда и приемлив, докато се четат обяснителните бележки, но веднага проличава неговата несъстоятелност, щом се видят и анализират по-детайлно самите статии.

Прави впечатление, че много от поместените в т. 18 статии от края на 1880 — началото на 1881 година са написани с един културен, но лишен от емоционална сила стил, в който няма следи от оная искра, по която талантът се отличава от обикновената образованост. Те издават една добра за времето си политическа култура, но им липсва онова специфично етическо и патриотическо осмисляне на политическите въпроси, което е характерно за погледа на Вазов. Липсва им и неговият темперамент, неговата емоционална и ефективна фраза, неговата образна мисъл. В тях често се срещат и езикови конструкции, чиято канцеларска сухост е чужда на богатия и свеж Вазов език. Например:

„Повтаряме да кажем, че и двете предположения могат да имат шанси на вероятност“; „Фактът един път положен, пита се. . .“; „Нашите министри в Княжеството не са да не познават тия работи“ (уводната статия от 20 февр. 1881, стр. 77). Или: „Европа не е да не знае, че. . .“; „Това като е така, не е никак удивително. . .“; „словенството в частности и човечеството изобщо“ (уводната статия от 6 март 1881, стр. 81) и т. н. Особено често се повтаря любимият израз „Това като е така“. Може би той би могъл да ни помогне да открием неизвестния автор.

Като доказателство за авторството на редица от тези статии Емил Стефанов изтъква обстоятелството, че както проличава от съдържанието им, техен автор може да бъде само човек, който е в течение на работата в Областното събрание и Постоянния комитет. Но и при това положение защо трябва да мислим непременно за Вазов, след като вече знаем, че в „Народний глас“ по това време работят и Ив. Ст. Гешов и Иван Говедаров. Ив. Ст. Гешов е също депутат в Областното събрание и член на Постоянния комитет още от неговото основаване. Ив. Говедаров пък е бил началник на канцеларията на Постоянния комитет.

В същия стил, със същото характерно „А като е така“ е написана и уводната статия от 17 април (стр. 247), чиято основна теза е, че за депутати не бива да се избират чиновници, тъй като те не могат да бъдат достатъчно независими в поведението си спрямо правителството. Едва ли е било удобно за това да се застъпва именно Вазов, който само преди половин година е **назначен** за депутат от Главния управител. При това, точно в периода между 11 и 17 април той е бил в Сопот, както научаваме от писмата му до Бобчев.¹

Разбира се, напълно възможно е преди заминаването си той да е оставил готова статия за следния брой. Но след като нито стилът, нито съдържанието на статията дават никакви указания, че неин автор е непременно Вазов, защо трябва да изнасилваме фактите. Връзка с тая статия се прави в уводната от 5 май (стр. 91), написана в същия стил, със същото характерно „и като е така“. Навярно двете принадлежат на един и същ автор, който не е Вазов.

Но излизайки от приетото положение, че щом Величков е в Париж и главен редактор е Вазов, „грамадната част от уводните статии“ са писани от него, Емил Стефанов приема за Вазови и почти всички уводни статии от м. май — в бр. 185, 186, 188, 189, 190, 192 и 193. По същото това време обаче, както видяхме, Вазов се оплаква в писмото си до Величков: „От началото на този месец „Народний глас“ е в ръцете на Блунчли и Салабашева. . . Употребете мола влиянието си въз Манчова, за да се отнеме „Народний глас“ из ръцете на кликата.“ При така описаното от самия Вазов положение, трудно е да се допусне, че руганата от него „кликата“ му е предоставила правото да пише почти всички уводни статии във вестника. Още повече, че някъде самото съдържание и стил на статиите подсказват, че техен автор не може да бъде Вазов. С абсолютна сигурност може да се твърди, че не е от него например поместената на стр. 253 статия от 12 май, насочена против авторите на „прочутото възвание на самозваният избирателен комитет, който искаше да наложи на населението кандидатурата на някои свои хора“. Въпросното възвание е съставено от групата на Гешов, която се ползува с политическите симпатии на Вазов по това време и, изглежда, че именно той го отпечатва в „Народний глас“, като си навлича с това гнева на Манчов. В цитираната по-рано бележка — както видяхме — Манчов пишеше, че едно от лицата, натоварени с редактирането на вестника, злоупотребило с даденото му доверие, като напечатало това възвание. А от писмото на Вазов до Величков се вижда, че подкрепяните от Манчов нови редактори (Блунчли и Салабашев) започват от страниците на вестника ожесточена партизанска борба против политическите приятели на Вазов. Не може да има никакво съмнение, че и въпросната статия против авторите на възва-

¹ Ив. Вазов. Събрани съчинения, т. 20, стр. 35—37.

нието е писана от някого измежду тях, а Вазов не само не може да бъде неин автор, но и не би я отпечатал, ако това зависеше от него. Тъй като в статията се среща съвет: „да постъпваме според всички правила на математическата теория на вероятностите“, би могло да се предположи с голяма сигурност, че авторът е именно Иван Салабашев, който е свършил курса по висша математика в Пражкия университет.

За другите уводни статии от м. май наистина няма такива явни „противопоказани“ за Вазовото авторство, но с изключение на тези от 1 и 29 май, те не показват и характерните белези на Вазовия стил, тъй че обявяването им за Вазови не се опира на нищо. Още повече, че в тях се срещат неща, които не можем да намерим на друго място у Вазов. Така известно е, че поетът, който в стиховете си без стеснение слага царете до „мръсните тирани“, в гражданския си живот никога не е бил републиканец. А в статията от 19 май четем: „Не ще сбъркаме, ако кажем, че нашата област в миниатюр представлява една малка република, сир. най-сгодни и най-съвременен начин за управление на народите.“ (стр. 96, к. м.). В статията от 26 май също срещаме: „Ние се надеем, че народът има такова отърпение от монархическо управление...“ Тези редове са извънредно интересни и ако приемем, че са написани наистина от Вазов, те ще бъдат едно многоярко доказателство за единството на мирогледа и метода на художника през периода на 80-те години. Но за това би трябвало да имаме сигурни доказателства, че автор на тези анонимни статии е наистина Вазов. За съжаление, данните, с които разполагаме, говорят по-скоро обратното, тъй като статиите излизат през един месец, когато „Народний глас“ по собственото признание на Вазов е „в ръцете“ на други хора. Самото им съдържание, стил и език не издават нищо специфично само за неговото перо. Те показват една висока политическа култура и поглед на политик — докато Вазов, както вече отбелязахме, обикновено поставя обществено-политическите въпроси на по-широка патриотична, хуманистична и етична почва. Разликата между тези два подхода е наистина тънка и почти неуловима, но все пак се чувства. Езикът е твърде културен, изпъстрен някъде с френски и латински изрази — безспорно хубав език, но по-скоро език на политик и общественик, отколкото на писател. Липсва оня темперамент, емоционалност и образност, които отличават езика на Вазов. Чужди на Вазовия стил са и грубостите от рода на „виенско-чифутски органи“ или „разни чифути“.

Безспорно Вазова е само уводната статия от 29 май. Нейният стил, език и образност така ярко разкриват Вазовото авторство, че ние не бихме и търсили доказателства за това, ако случаят не ни ги беше предоставил сам: едно запазено Вазово писмо до Ив. Говедаров свидетелствува, че на 28 май 1881 г. поетът е отсъствувал от заседанието на Постоянния комитет, за да напише тази статия. Днес тя може да ни служи като критерий и образец при установяването на Вазовото публицистично наследство. Не мога да се въздържа да не процитирам няколко реда от нея.

„Българското княжество преживява един голям час.

Съдбата понякога своенравна и непостоянна, изведнъж изпречи пред него една велика задача.

Аз или свободата! — казова князът и тия думи гръмоносни, ненадейни, зловещи, направиха да потрепери българското отечество. Валтасар не бе потрепервал така пред огнените слова, които тайната ръка написа на стената.

Свободата! Или аз!“

Разбира се, Вазов не е можел да пише всичко все така вдъхновено, но все пак сравнението между тази статия и редица други, поместени наред с нея в т. 18, би ни показало една хвърляща се на очи разлика в стила, която е трябвало да се вземе предвид при решаването на въпроса дали и те принадлежат на Вазовото перо. Тази разлика, както и другите моменти, които вече изтъкнахме, подсказваха, че тук едва ли всичко е от Вазов, още по времето, когато не бе известно писмото до Велич-

ков, което разкри истинското положение в редакцията на „Народний глас“ в периода 1880—1881 година. Още едно доказателство, че стилино-езиковите показатели в никакъв случай не бива да се подценяват.

Критикувайки досегашните опити да се разграничат статиите на Вазов от тези на Величков въз основа на това дали се пише „славяни“ или „словени“ (вж. т. XXI от Вазовите съчинения под редакцията на проф. Арнаудов, стр. 400), Емил Стефанов правилно изтъква, че поради неустановените още норми на правописа и поради намесата на Д. В. Манчов, в статиите на Вазов и Величков можем да открием колебания в правописа на редица думи. Но от това неочаквано прави извода: „От горното следва, че въпросите за правописа и стила не бива да се поставят на първо място в аргументацията за или против авторството на Вазов. Статиите в „Народний глас“ си приличат много по стил“ (стр. 951).

За правописа Емил Стефанов е свършено прав, но защо оттук прави извод и за стила? Това е нещо съвсем друго.

Стилът — това е човекът — твърди известната мисъл на Бюфон. Стилът — това е своеобразен лексикален подбор, характерна образност, особена конструкция на фразата, една или друга мелодия на речта. . . Стилът се изразява в съотношението на различните части на речта, в предпочитания към известни граматични категории, в любими думи и изрази, в изработването на свои собствени шаблони, ако щете. . . И т. н. Всеки от неговите елементи може да се открие и у другото, но цялостната сложна комбинация от тия елементи у всеки отделен автор е неповторима. В стила е целият жизнен опит на даден автор, неговото възпитание и култура, темперамент и поглед върху света. Разбира се, при публицистиката всичко това далеч не е така ярко, както при художествената литература, но все пак и тук авторът не може да не остане верен на себе си. Моето дълбоко убеждение е, че главно стилино-езиковите анализи от най-различен характер — като се започне от общото впечатление и се стигне до „лингвистичните спектри“ на Морозов¹ — могат да разрешат със сигурност въпроса за авторството на анонимните публицистични и литературно-критични статии в „Народний глас“. И те би трябвало да се поставят на първо място в аргументацията „за“ или „против“, — разбира се, свързани с идейно-емоционалното съдържание.

За съжаление твърде много пречи на това фактът, че у нас стилистиката е все още една почти неразработана област. Но дори и най-общо направеният стилино-езиков анализ би могъл да ни даде много, особено при автори с ярко изразена творческа физиономия.

Обявил обаче стилино-езиковите показатели за третостепенно по важност доказателство, на практика Ем. Стефанов изобщо не им обръща внимание.

Да вземем например статията за посрещането на тленните останки на Раковски в София, излязла като уводна в бр. 534 от 15 юни 1885 г. (стр. 69). За това събитие Вазов наистина би могъл да напише, но как би написал той и как е написана въпросната статия? Нима трябва да се допусне, че вдъхновеният създател на образа на „безумния мечтател“ би могъл да говори за него с подобен сух и безпомощен език:

„Костите му, задигнати от гробището на филаретовата църква в Букурещ, опеяни на 2 юни с архиерейска служба в местната българска църква, пренесени с депутации и особен трен в Гюргево — и оттам с особит параход на българската флотилия през Дунавът в Русе, — дочакани там на брегът от всичкото духовенство с опълченците, гражданите и от войската с музика начело и изпратени на следующия ден (3 юни) също така тържествено и с прощални слова до парахода, който имаше да ги пренесе до Ломпаланка — подобно дочакани и в последното това пристанище, — тия кости се препратиха на 5-й юни към София, дето, както казахме в началото на тоя член, се посрещ-

¹ Н. А. Морозов. Лингвистические спектры. Средство для отличения плагиатов от истинных произведений того или другого известного автора, Известия отделения русского языка и словесности, т. XX, кн. 4, 1915.

наха, както никога никой не е бил посрещан!...“ Нима е присъщо на Вазов и това подобострастно затрогване от факта, че „Негово Височество с всичките му дворяне и министри“ благоволил да отдаде своята царска почит на тленните останки на великия революционер.

Какво вазовско има и в тази изкуствена лексика: „И Раковски е един от великите мъже с з да в н и ц и на новия български народен и политически живот... Той беше първият явен и решителен в з г л а с и т е л на свободата и п о л о ж и н и к на основите на постигането на тая свобода. Южната българска област... припознава в Раковски първия п р и ч и н и т е л на тая свобода, която сега царова у нас — и тя, като забравя всичките к л а н и я, пожари, опустошения и ужаси...“ (к. м.).

Нищо вазовско няма в този език. Защо тогава тази статия — очевидно съчинение на някакъв посредствен репортьор — трябва да стои сред произведенията на народния поет? Само защото той е бил главен редактор на „Народний глас“! Но там са работили и други хора, вестникът е имал и свои външни сътрудници. А Вазов точно по това време дори изобщо едва ли е имал възможност да напише подобна статия, тъй като в същия брой прочита съобщението: „Ив. Вазов, който страдале от няколко време от едно неразположение, си е поправил здравето. Той е отишъл да прекара няколко дена в Станимака“.

Както научаваме от хрониката на тогавашната преса, Вазов отсъства от редакцията и в периода от към 8 август до към 5 септември 1884 г. Защо тогава трябва да приемаме като негов излязлия на 25 август подлистник „Няколко думи за нашата книжнина“, в чийто стил няма нищо характерно за Вазов. При това той се отнася до въпроса за учебниците и учебните пособия — нещо, за което биха могли да пишат редица тогавашни книжовници, в това число и издателят Манчов, който сам е учебникар.

Разбира се, данните за Вазовите отсъствия от Пловдив биха могли да ни служат като сигурни аргументи, само когато се съгласуват с указанията, които ни дават съдържанието и стилът на разглежданите материали. Или пък когато се отнасят до актуални събития, за които не би могло да се напише от по-рано. Рецензията за повестта „Огледник“ например излиза в „Народний глас“ на 23 юни 1884 г., а от съобщенията в пресата може да се види, че от 26 април до 30 юни Вазов е на пътешествие в Италия. Обаче — и по общия си дух, и по стила и езика си тази кратка рецензия е напълно приемлива като Вазова. При това положение бихме могли да допуснем, че Вазов я е оставил на вестника още преди своето заминаване, но по никакви причини излизането на този не особено актуален материал се е забавило.

Изобщо основното при разрешаването на въпроса за авторството трябва да бъдат данните от анализа на съдържанието и стила, но съгласувани, разбира се, с всички биографични и други факти, които бихме могли да открием. Всичко, което знаем за политическата и духовна атмосфера на епохата, за тогавашните книжовни дейци, за политическите групировки и приятелски връзки, за обществените и литературни нрави би трябвало да се използва при този анализ.

Да вземем рецензията за Бобчевия животопис на Райко Жинзифов („НГ“ от 23 апр. 1883; т. 18, стр. 350). След като познаваме тогавашните книжовни нрави и рязкото разделение на политически и литературни групировки, струва ми се, че нямаме основания да приписваме тази статия на Вазов. По това време той е интимен приятел с Бобчев и не би могъл да си позволи да говори за него с такъв ироничен наместа тон и с такива ненужни намеци за никакви „икономически сметки“. При това „животописът“, както и биографията на Каравелов, за която също се говори в рецензията, са печатани в сп. „Наука“. Вазов, който е бил чувствителен към реңомето на редактираното от него списание, едва ли би седнал сам да го подбива, още повече, че е имало достатъчно други кандидати за това.

„Биографът казва още на две-три места — четем в рецензията — че покойният бил велик патриот, който денонощно плакал за своята поробена родина. Като не знаем

на дело за патриотизмът на покойний, за който и г. Бобчев не ни казва с факти, ний ще причислим г. Жинзифов в числото на ония патриоти, от които един викал отдалече: „Дерзайте, братия, синца да измрем за отечеството си!..“ Как да приемем, че автор на този пасаж е Вазов, когато по това време самият той е непрекъснат обект на подобни несправедливи обвинения, че възпявал борбата, пък избягал от въстанието. Това би значило, както се казва, да хвърля камъни в собствената си градина.

И най-интересното е, че след като помества тази статия сред Вазовите съчинения без да дава никакви аргументи за това, Емил Стефанов не се колебае да изгради от нея обвинение срещу Вазов, че силно подценявал значението на Жинзифов и въобще проявявал „ревност към писателите ни от миналото“ (стр. 978—979).

Но най-яркият пример за това до какви грешки може да доведе търсенето само на линията на един автор и пренебрегването на конкретния идейно-емоционален и стилно-езиков анализ е смесването на публицистични произведения от две така рязко разграничени фигури в нашия обществен и литературен живот като Иван Вазов и Захари Стоянов.

Както вече отбелязахме, сътрудничеството на Захари Стоянов във в. „Народний глас“ за пръв път бе посочено, въз основа на данни от писмата му, от А. Емануилов, редактор на „Захари Стоянов. Неиздадени съчинения“, който помести сред тях и една статия на Зах. Стоянов, печатана в „Народний глас“ (рецензията за брошурата „За своеволното робство“ от Ла Боези). Седем години по-късно без всякакви обяснения същата тази рецензия се появи и в т. XXI от „Иван Вазов. Събрани съчинения“, 1950. По такъв начин години наред читателите трябваше да срещат едни и същи редове и под името на Вазов, и под името на Захари Стоянов. Сякаш малко е била враждата на двамата писатели приживе — потомците им създадоха повод за разпри и след смъртта. След цитираната бележка на Св. Бъчварова „Приписано плагиатство“, в настоящото издание на Вазовите съчинения тази рецензия естествено е отпаднала. Но по-нататъшните изводи от грешката с нея не са направени, т. е. не са потърсени измежду обявените за Вазови статии от „Народний глас“ и други следи от перото на Захари Стоянов. Нещо повече, в т. 18 са прибавени и нови публикации, в които още по-релефно изпъква самотният облик на темпераментния самоук публицист.

Ето какви шегги си прави понякога историята. Карат се съвременниците, смятат, че космични разстояния ги делят един от друг, а бъдещите поколения дори и не забелязват понякога тези разлики и спокойно объркват произведенията им. В такъв смисъл, може би грешката с приписаните на Вазов Захари Стоянови статии и да е поучителна от „философска“ гледна точка, но от гледище на литературната история тя е, разбира се, недопустима. Въпреки че поставяме двамата писатели в една и съща демократична линия на нашата национална култура, ние не забравяме, че между тях съществуват резки идейни и творчески разлики. Да се размазват характерните детайли на техните портрети чрез смесване на произведенията им не бива да се допуска по никакъв начин. Има грешка и грешка — едно е да смесиш статиите на Вазов и Величков, съвсем друго — на Вазов и Захари Стоянов.

Не е в задачите на настоящата статия да проследява подробно сътрудничеството на Захари Стоянов в „Народний глас“. Бих искала да посоча само ония негови работи, които смятам, че погрешно са влезли в т. 18 от съчиненията на Вазов, продължавайки и след смъртта на авторите недоразуменията, вгорчавали живота им приживе.

Безспорно от Захари Стоянов е на първо място поместеният на стр. 177 от т. 18 на Вазовите съчинения подлистник „За пред людете ли сме“ („Народний глас“, 27 април 1883). Като започнеш от мотото, взето от Любен Каравелов, и стигнеш до най-дреб-

ните подробности и езика, всичко в него така недвусмислено издава автора на знаменитите „Записки по българските въстания“, че действително необяснимо остава как е могъл да попадне сред произведенията на Иван Вазов. Та тук е целият Захари Стоянов — със своята революционна биография и спомени за загиналите герои на Априлските епопея, със своя интерес към съдбата на техните гробове и семейства, със своя темпераментен стил и малко-грубичък език и накрая със своите оформили се вече русофобски настроения. Най-доброто доказателство за авторството му би било цитирането на самата статия. Но тъй като доста грешки са се допускали досега тъкмо поради този навик да се декларира, без да се доказва авторството на анонимните произведения, ще рискувам да отегча читателя с някои подробности.

В подлистника се говори за миналите заслуги и настоящото мизерно съществуване на Иван Арабаджията — едно име, станало известно само благодарение на Захари Стоянов, който го обезсмърти в своите „Записки“, излезли през следващата година. Подлистникът „За пред людете ли сме“ за пръв път запознава нашата общественост с образа на този скромен патриот, на когото пет месеца по-късно Постоянният комитет отпуска едно „временно пособие“.¹ По това време, както е казано в подлистника, той е само един сиромас, на малцина известен, за чиято революционна дейност и връзки с Левски, Ангел Кънчев, Дим. Общи, Стамболов, Бенковски, Волов е можел да знае единствено човек като Захари Стоянов.

Само Захари Стоянов, който тъкмо по това време събира материали за своите „Записки“, е можел да знае така добре и всички тия неизвестни по това време подробности за мястото, където са погребани Георги Икономов и Панайот Волов, Михаил и Георги Жекови, Кочо Чистеменски и Спас Гинев; за случая с Мито Цветков от Враца, или за съдбата на сестрите на Ангел Кънчев. Някои от тях той повтаря в писания малко по-късно предговор към „Записките“. Там се привеждат същите споменати тука позорни факти, че над гроба на перущенските герои е посадено лозе и че мизерията е пратила едната сестра на Ангел Кънчев — „по чуждите врати“, а другата... в публичен дом. Повтаря се в предговора и друг един от споменатите тук факти, който изглежда особено болно е ранил съзнанието на автора: в Пловдив през 1883 г. умират едновременно двама души — един български поборник [Матевски], от ония „които за общото благо опропастяват собственото си семейство“ и един чужденец музикант, дошъл на работа в страната ни „за ползата на турските лири“. За погребението на чужденеца заговорват всички вестници, настоява се да се отпусне помощ на семейството му. За погребението на българина-поборник — двама души събират помощ с една табличка, а семейството му остава в плачевно състояние.

Мисля, че от повече доказателства няма нужда, но ще спомена още нещо — интересно за разликата в идейните позиции на Вазов и Зах. Стоянов. В подлистника „За пред людете ли сме“ се чувства една неособено прикрита русофобска тенденция — говори се с раздражение за това, че у нас всеки ден циркулирали „разни листовци за доброволни пожертвования“ и се обнародвали възвания за събиране на средства за построяването на паметници, които според автора „са построени за паметта на падналите за нашата свобода, но всъщност принадлежат другиму“. Явно — имат се предвид събиранията на доброволни пожертвования за построяване на паметници за падналите за нашата свобода руси — на Шипка и храма-паметник Александър Невски. „Признателност, признателност! — викат нашите философствуващи политици“ — възмущава се авторът на подлистника, както неведнъж е писал Захари Стоянов другаде, и твърди, че в тази признателност имало вече „симптоми на раболепие“. Такова нещо Иван Вазов никога не би могъл да напише — той горещо е подкрепял подобни възвания, бил е дори член на комитета, който събирал помощи за изграждането на храма-паметник Александър Невски. Само два месеца преди излизането на Захари Стояновата статия

¹ Вж. „Народний глас“, бр. 433 от 1 окт. 1883 г.

той призовава от страниците на „Народний глас“: „Да пазим като една светиня в сърцата си призрачността към освободителите си“. В т. 18 това може да се прочете само два листа преди въпросния подлистник.

С голяма сигурност може да се твърди, че е от Захари Стоянов и споменатата вече отрицателна рецензия за сборника „Ютро“ (стр. 48). Тя не само остро противоречи на това, което е писал друг път Вазов (вж. поместеното на стр. 28, 30 и особено 421), не само е пропита с характеристиката за Захари Стоянов неприязън към „учените“, не само е написана в неговия стил и с неговия език, но и направо е подписана с буквата „С“, както е известно, че се е подписвал Захари Стоянов под някои свои работи от този период. Статиите и рецензиите на Вазов в „Народний глас“ по правило са неподписани, само понякога в края на някои от тях стои знакът за анонимност — буквата „Х“. Остава необяснимо защо и в изданието на проф. Арнаудов, и в разглеждания т. 18 от най-новото издание на Вазовите съчинения редакторите не са счели за нужно да отбележат как е подписана въпросната статия.

От Захари Стоянов е според мене и острата статия против „Кукуригу“, поместена в т. 18 на стр. 31. Тя е написана напълно в духа на неговите разбирания и в неговия стил — остро и на места доста грубо. Тъкмо тая грубост я отличава от фината ирония, характерна за Вазовия стил. Освен това Вазов в никакъв случай не би могъл да се изрази за известния руски дипломат от това време с презрителната форма „Горчаковци“, която срещаме тук. А за Захари Стоянов това е напълно допустимо. Обикнатите от Захари Стоянов са и изрази като „умното и развито човечество отдавна е осъдило на смърт“; думи като „калпаво“ и „гюбре“; презрително-умалителни форми като „листенце“ и „писарушка“¹. Типично негов е и следният пасаж: „Мнозина от читателите на „Кукуригу“ може да мислят в себе си, че не са дотолкова учени, та затова не могат да разберат нищо от писаното в него. Не бойте се! Не е ваша грешката заедно не можете да разберете нищо; но са грешни ония куки катуни, които пишат, заобиколени от хроническа мъгла. . .“

Тъй като изследователите, които считат тази статия за Вазова, навярно се основават на това, че в „Кукуригу“ е известен като орган на враждуващата с Вазов група на двамата Славейковци и техните приятели, налага се да се спрем върху някои подробности около тъй безжалостно обруганите в статията „куки катуни“ от редакцията на в. „Кукуригу“. В действителност през първата годишнина на вестника (1882) П. Р. Славейков и син му Иван още нямат нищо общо с него и го вземат в ръцете си, доколкото можах да установя, едва към март 1883 г. (Съдя по данните, които могат да се извлекат от спомените на Д. Юруков и кореспонденцията на Захари Стоянов, по това кога в тогавашната преса се заговоря за участие на П. Р. Славейков в „Кукуригу“ и по самото съдържание на вестника) Като изглежда, тяхното идване във вестника става след някаква произлязла в редакцията криза, изразена в смяната на редактора-отговорник. До средата на януари 1883 г. под заглавието на „Кукуригу“ пише: „Редактор-отговорник Н. П. Краварев, Печата се в печатница „Напредък“. От 20 януари 1883 г. този надпис се сменя с: „Редактира се и печата в Центр. печатница на Ед. Дионе. Отговорник Л. Петков“. В същия брой се съобщава, че бившият редактор „по собствено желание“ се е отказал от вестника и по-късно неведнъж се пише против него. Самият Краварев пък от своя страна дава обявления в „Марица“ и „Съединение“, че вече няма нищо общо с „Кукуригу“. Може да се предположи, че смяната на редактора-отговорник се е отразила и върху състава на сътрудниците и наскоро след това във вестника са били привлечени П. Р. Славейков и син му Иван. Във всеки случай стихове, които говорят за перото на стария Славейков и псевдонима на Иван Славейков „Ба-

¹ Сравни например със следния пасаж от „Захари Стоянов. Неиздадени съчинения“, стр. 156—157: „Те ще прогонят зад девет гори в десета всички днешни бездарни, гюбрета, стиховце, комедийки, повестчици и пр. . ., защото всеки ще да бъде в положение да направи разбор между истинското и калпавото“.

рон фон Брѣмбал“ започват да се явяват по страниците на „Кукуригу“ от март-април 1883 г. А статията на Захари Стоянов излиза на 15 януари същата година, т. е. преди да започне участието на Славейковци в неговата редакция. Следователно истиният автор има предвид стария „Кукуригу“ с неговите нападки против русофобството на „Независимост“. Това се вижда още от самото заглавие на рецензията му, където четем: „Кукуригу“, вестник-сатирически... печатница „Напредѣк“, редактор-отговорник Н. П. Краварев“ (к. м.).

В първата си годишнина „Кукуригу“ доста често и доста заядливо пише срещу издателя на „Народний глас“ Д. В. Манчов. Тъй че не е чудно именно заради тази остра рецензия срещу „Кукуригу“ той да е приел Захари Стоянов за редовен сътрудник в редакцията на вестника си. Във всеки случай с тази рецензия и с излязлата в предния брой статия „Нашата журналистика“ започва сътрудничеството на Захари Стоянов в „Народний глас“.

Статията „Нашата журналистика“ (поместена в т. 18 на стр. 292) според мен е също от Захари Стоянов и е първата негова работа, излязла в „Народний глас“ (в броя от 12 януари 1883 г.). В полза на неговото авторство тук говори общият революционно-прогресивен дух на статията, в която рязко се обвинява съвременната преса в това, че не представлява народа, от чието име си присвоява правото да говори. „Издават се много вестници — пише авторът — печатани чисто, в разни формати и цени, с гръмогласни заглавия, редактирани от по няколко души, говорят за всичко, за генерали, за бляскави обяди, за тънки мустачки, но нищо за народът, в името на когото се издават. С голямо прискърбие го изповядваме, че у нас се заведе така наречената полицияска литература, която е давила и подкупувала народната воля в други държави дълго време. Кой е причината да се завъди и у нас тая полицейска литература или журналистика, ний предоставяме на читателите си да се усетят сами; така също няма да споменуваме и имената на ония вестници и на техните продадени редактори, които са унизили своето човеческо достойнство да лъжат народът си...“ Това безапелационно обвинение отговаря напълно на настроенията на Захари Стоянов в оня момент. „Тукашната журналистика е продадена“ — пише той в писмо до Н. Обретенов на 26. XI. 1882 г.¹ — т. е. месец и половина преди излизането на статията. Самите формулировки „полицейска литература“ „продадени редактори“ са също напълно в стила на бившия революционер и хъш. Негови по дух и по форма са и изрази като: „... комуто предстои да повика един ден поробените народи на свободен живот“, „Мнозина ретрогради, които мерят човешкото щастие и напредък от точка зрение на своят самурен кожух“, „Не желаят да им излязат делата на видело“, „Що да чинят“, „Прах в очите на лековерните люде“, „Тия негови дела не са за пред людъте“, „Чорбаджийско застъпничество“, „Е, драги читателю...“ и др. подобни.

Интересно е да се отбележи, че враждебният на „съединистите“ в „Южна България“ помества бележка, в която хвали обнародваната в „Народний глас“ хубава статия за нашата журналистика“ и отпечатва един голям пасаж от нея, в който влиза и цитираната тук мисъл за създадената „полицейска литература“². Не случайно по-късно Захари Стоянов преминава в този вестник — по дух и разбираня той му е по-близък.

От Захари Стоянов е вероятно и възторжената бележка за току-що излязлата брошура на П. Р. Славейков „Последното ми ходение в София“ (т. 18, стр. 176). По това време той е и политически, и личен приятел със стария П. Р. Славейков и, както се вижда от писмата му, твърде от близко се е интересувал от готвената брошура, още преди тя да е излязла. „Дядо Славейков пише страшна брошура за ходенето си в София и разговорът му със Соболева; тя ще излезе книжка от около 5—6 коли, ще

¹ Захари Стоянов. Неиздадени съчинения, 1943, стр. 357.

² „Южна България“, 19 ян. 1883 г.

пратим и на тебе. . . — пише той на Обретенков на 23. III. 1883 г.¹, на 6. III. продължава да го осведомява: „Дядовата Славейкова брошура не е излязла още. . .“²

При това положение твърде естествено е именно той да е дал в „Народний глас“ този откъс от нея, придружен от бележка, в която ѝ се дават някои доста неумерени оценки от рода на „прави е по х а в нашата политическа книжнина“ (к. м.). Като знаем отношенията между П. Р. Славейков и Вазов, трудно е да приемем, че Вазов ще се изрази така хиперболизирано и че ще назове литературните и езикови достойнства на брошурата: „качества, които са присъщи с а м о на талантливото г. Славейково перо“ (к. м.). Това „само“ издава приятелското пристрастие на Захари Стоянов. Характерни за обществено-политическата лексика на Захари Стоянов, а не на Вазов, са и тези „бесарабци“ и „ренегати“, с които се среща в езика на бележката. Органът на „съединистите“, разбира се, побързва да изрази възмущението си, че „Народний глас“ хвали брошурата на Славейков.

С характерния груб, но колоритен, хъшовски език е написана и бележката за брошурата „Политическият процес за Драган Цанков“ (т. 18, стр. 36), чието поместване сред Вазовите съчинения мисля, че също не е оправдано. Още повече, че в предния брой на „Народний глас“ откриваме друга бележка върху същата брошура, при която с много повече основание може да се предполага авторството на Вазов. За тази несъгласуваност в редактирането на в. „Народний глас“ вече говорихме. Двете бележки явно са писани от различни хора, независимо един от друг. Като се имат предвид симпатиите на Иван Вазов към Драган Цанков съвсем логично е да се допусне, че едната от бележките е писал Вазов. Коя — това вече ще ни подсказват съдържанието, стилът и езикът.

Ето откъси от тази, която е поместена във Вазовите съчинения: „Който иска да се увери в подлостта на нашите неканени гости бесарабци, които закопах нещастното Княжество, който е любопитен да види образец от генерал-майорско управление, най-после, който е яден и горец привърженик на калшавите Съединисти“. . . „Вълкович-бей“. . . „софийския держиморда Карнович“. . . и т. н. — не е ли това характерният стил на Зах. Стоянов или поне не е ли всичко това много по-характерно за Захари Стоянов, отколкото за Вазов? После би ли могъл Вазов да нарече „калшави съединисти“ привържениците на съединистката партия, към която гравитира самият той?

А ето сега образец от езика на другата бележка („Народний глас“ от 9 март 1883): „Щанков спечели най-голямата награда, която можеше да чака за своите трудове, заслуги и жертви; трънений венец, който свети на главата на всичките народни мъченици“. Това вече наистина може да бъде от Вазов. Не зная по какви съображения редакторът на т. 18 е решил обратното.

Авторството на Захари Стоянов бихме могли да допуснем и при рецензиите за „Природа или книга за чудесата на света“ (стр. 35), „Мита или излъгано момиче“ (стр. 41) и „Дали е истина“ (стр. 37).

Дори и да не е от Захари Стоянов рецензията за „Природа или книга за чудесата на света“ — едва ли е от Вазов, тъй като влиза в противоречие с писаното в други бележки, поместени в т. 18. Съмнително е, че след като Вазов е писал в критико-библиографския отдел на сп. „Наука“ за няколко превода на Д. Бързицов (вж. стр. 378, 386, 391 и 395), по-късно, когато в в. „Народний глас“ характеризира преводаческата му дейност, ще забрави да спомене тъкмо тези книги, за които е писал, а за единствената от тях, която е поменал, макар и с неточно заглавие („Чарлс Дикенс“ вм. „Детинство на Чарлс Дикенс“)³ ще каже, че не я е виждал, въпреки че тя преди това се печата

¹ Захари Стоянов. Неиздадени съчинения, 1943, стр. 367.

² Там, стр. 369.

³ Касае се явно за една и съща книга, тъй като по това време (1883) у нас няма излязла никаква книга от Дикенс. (Вж. А. Т. Балаи. Български книгопис за сто години, 1909.)

като подлистник в „Народний глас“ и самият той пише за нея. Тези противоречия могат да се избегнат само ако се предположи, че имаме работа с рецензии на различни автори. И тъй като за бележките в „Наука“ е по-сигурно, че са Вазови, логично е да се предположи, че не е от него бележката в „Народний глас“. А доколкото можем да съдим от нейния език, с всичките тези „повестчици“, „приказчици“, „калпаво“ и „не чини лула тютюн“, може да се допусне, че неин автор е Захари Стоянов.

Много по-ярко носи отпечатъка на Захари Стоянов бележката за брошурата „Дали е истина“. Преди всичко основен момент в съдържанието ѝ е русофобската тенденция, познатата ни враждебност към идеята за признателността, която дължим на освободителите руси, а що се отнася до езика ѝ — ето един откъс от нея, характерен, струва ми се, за стила и лексиката на Захари Стоянов: „По цинцарски си стил, по глупавото си съдържание, уверени сме напълно, че тая брошура е излязла изпод перото на някой калпав българин, когото трябва да причислим при Илия Георгиева, тоя безсъвестен ренегат и народен предател, който лаеше във в. „Балкан“, че българите трябва да напуснат своя език и вместо него да присмат руский. Ние от своя страна осъждаме тая брошура на смърт и я препоръчваме на всеобщото презрение между българският народ.“ (к. м.).

Заедно с тая малка рецензия в същата рубрика на „Народний глас“ е поместена и една кратка, но много интересна за нас бележка за смъртта на Карл Маркс, в която за великия учител на пролетариата се говори със симпатия, а „Капиталът“ се нарича „безсмъртно съчинение“. В том 18 тя е поместена като Вазова и въз основа на това, доколкото си спомням, в едно научно съобщение вече бе направен изводът, че в България името на Карл Маркс било споменато за пръв път от Иван Вазов.

Разбира се, на всички ни би било много приятно, ако автор на тази бележка е именно Вазов. Но това не е достатъчно основание да му я припишем без всякакви доказателства. Редакторът на том 18 не ни обяснява по какви съображения я е включил сред неговите съчинения. Ако основанието му е било, че тя излиза заедно с рецензията за „Дали е истина“ това, както видяхме, по-скоро би било доказателство, че неин автор е Захари Стоянов. А защо да не се предположи (което би било по-вероятно), че автор на тази бележка е Константин Величков, който в тия години съчувствува на социализма и дори минава за социалист, макар и противниците му с повече или по-малко основания да слагат неговия социализъм в кавички.

Подобни съобщения — без съмнение взети от чуждия печат — са могли да бъдат дадени от всеки, който е работел в редакцията на вестника. Защо трябва да се смята, че непременно Иван Вазов е писал и бележките за осъждането на Петър Кропоткин, за смъртта на Светозар Милетич и „Кой е бил първият вестникар?“ (т. 18, стр. 38—39). Разбира се, и при тях, както и при съобщението за смъртта на Карл Маркс, не би могло да се каже категорично, че не са от Вазов, но нали с нищо не е доказано и обратното — че са от Вазов.

Това се отнася всъщност и до целия том. Нима за всяка влязла в него статия сега ще трябва да се искат доказателства, че не е Вазова, при положение, че в огромното число случаи доказателства за Вазовото авторство въобще не са дадени.

Разбира се, има случаи, когато общият дух и стил на дадена статия така недвусмислено издават перото на Вазова, че никой не би се и сетил да иска доказателства за това — напр. уводните статии за смъртта на Скобелев (стр. 83) или на Биконяма (стр. 26). Но ако няма нито такива явни белези, нито други никакви указания — няма защо и да бързаме да приписваме статията на Вазов. Ако все пак има известно съмнение, че е негова — бихме могли и да я оставим в съчиненията му, но с изричната забележка, че авторството е недоказано. Както например в т. I от същото издание „Ода за 15 май“ е поместена с уговорка в обяснителните бележки: „Съмнително — дали от Вазов“. Но тъй като при публицистичните и литературно-критични материали

прекалено често ще се налага да прибягваме до тази уговорка, най-удобното би било да се обособят такива статии и рецензии в специален дял „съмнителни“. От това вазоведението само ще спечели, тъй като пред него ясно ще се очертае това, което е вече направено, и това, което тепърва предстои да се извърши. Мисля, че при едно бъдещо преиздаване на Вазовите статии, такъв един отдел непременно би трябвало да се обособи.

Но за да се пристъпи към него, налага се преди всичко да се изчистят явно чуждите работи, тези, които внасят чувствителни противоречия и големи стилни различия, и съвсем „безличните“ материали, чийто автор би могъл да бъде всеки.

Като „съмнителни“ всъщност имат право да останат главно някои такива статии, при определянето на чистото авторство се колебаем между Вазов и Величков. По това време двамата писатели са много близки по възгледи, заедно работят, взаимно си влияят и безспорно понякога е твърде трудно да се разграничат техните обществено-политически и литературнокритически статии и бележки. Критерият, който използва професор М. Арнаудов — дали се пише „словени“ или „славяни“ — както правилно посочва Емил Стефанов, е несигурен, тъй като понякога в една и съща статия се срещат и двете форми, пък и трябва да се има предвид намесата на Д. В. Манчов. Но още по-малко може да ни помогне отговорът, който ни предлага по този въпрос самият Емил Стефанов. „И така — пише той — на въпроса — кои рецензии и литературнокритически бележки във вестника са на К. Величков — струва ми се, че засега може да се отговори така: онова, което носи неговия подпис и което не се знае от неговите изследователи“ (стр. 976). При положение, че тук става дума именно за неподписаните, анонимни работи в „Народний глас“ — този загадъчен отговор може да пробуди у нас само недоумение . . .

Според мене тук критерий за разграничение ще трябва да бъдат пак стилът и езикът. Разбира се, някъде самото идейно-емоционално и фактологично съдържание ще ни даде решаващите указания. Но тъй като при Вазов и Величков на много места ще бъде трудно да разграничим идентичните, възгледите и познанията на единия и на другия — в редица случаи стилно-езиковите белези ще придобият решаващо значение. Макар че тяхното разграничение наистина не винаги е лесно.

В предговора към т. I на редактираните от него съчинения на Величков Вазов пише, че Величковите уводни статии в „Народний глас“ били написани „с жар, със стил, французки, висок и изпън в своята богата фразеология“. Горедолу същото, разбира се, бихме могли да кажем и за статиите на самия Вазов. Но ако сравним стила на двамата приятели, ще почувствуваме и разликата. У Величков тонът е по-ораторски, а речта — по-плавна. У Вазов тя често е ефектно нахъсана и дори графически това е изразено в изобилието на обособени в нови редове фрази. Нерядко те започват с някакъв съюз „А“, „И“ или „Но“, който има по-скоро емоционално значение. Вазов обича контрастите, ефектната поанта, смело чупи някои синтаксически норми, езикът му притежава голяма емоционална сила, специфичен вазовски нерв. В сравнение с езика на Величков, в него прави впечатление по-голямото изобилие на глаголи — израз на вътрешната му динамика. Още много би могло да се прибави към тая сравнителна характеристика. За съжаление тя ярко изпъква само в най-характерните работи на двамата писатели, а на повечето места е трудно уловима. Но разработването на „лингвистични спектри“ от различен характер би могло да регистрира редица нейни черти. А новото езикознание, основано върху математиката и кибернетиката, навярно би успяло да я превърне изцяло в поредица от безспорни обективни данни.

Но засега би трябвало да се примирим с това — някои от статиите и рецензиите в „Народний глас“ да се издават под двойното авторство на Вазов и Величков. Тъй като в този период те са твърде близки по възгледи, това не винаги би било толкова страшно. Още повече, че както изглежда редица редакционни материали наистина са били писани от двамата заедно. Не случайно в пътеписа си „Впечатления от „Българската

Атина Пловдив“ Вазов пише: „Долу под хълма беше скромната къщица, дето живееше К. Величков и дето имахме трапезата си, дето мечтаехме, дето се препирахме, дето пишехме уводните статии и антрефилета на „Народний глас“ (к. м.). Дори и когато статията е била писана само от единия, не е изключено при съвместната редакторска работа някой пасаж или фраза да е прибавена от другия. Най-малкото тези статии навярно често са били съвместно обсъждани. В тях са влизали може би и много неща от ония приятелски разговори и спорове, за които си спомня Вазов. В „Народний глас“ Вазов и Величков наистина не винаги могат да бъдат рязко разграничени. „Може да се определи, че редица статии в „Народний глас“ (уводни, статии на второ и трето място, след уводната, някои рецензии и бележки) са плод на усилията на двамата приятели-редактори Величков и Вазов“ — пише и Емил Стефанов, но не обяснява, включвал ли е в т. 18 такива статии или ги е изоставял. Трябва да се предполага второто, тъй като за никоя от поместените статии не е направена подобна уговорка, въпреки че много от тях се нуждаят от нея.

Във връзка с това бих искала да поставя още един въпрос — защо да не се счита за колективно дело на двамата писатели и очеркът в началото на тяхната прочута „Българска христоматия“ (1884), от която редица биографични бележки са приети в т. 18 като Вазови. Той представлява „кратък исторически преглед на българската литература“, твърде интересен като пръв у нас опит да се очертае литературното ни развитие от Паисий до 1884 г. Без да съобщава съображенията си, проф. М. Арнаудов го споменава като писан от Величков. Приел това, Емил Стефанов изобщо не се занимава с него. Но щом цялата христоматия е плод на колективната работа на Вазов и Величков, мисля, че редакторите на Вазовите съчинения бяха длъжни да изнесат съображенията, поради които са счели очерка към нея за писан само от Величков. Още повече, че в една печатана през 1884 г. рецензия от П. П[еше]в за автор на този очерк се смята Иван Вазов¹. От стила на самата работа не могат да се направят решителни изводи в полза на това твърдение, но все пак на свидетелството на един съвременник трябва да се обърне внимание.

*

На края трябва да се отбележи, че дори и при този твърде широк критерий за установяване на Вазовото авторство, извън т. 18 от Вазовите съчинения са останали още редица статии, които биха могли да претендират да им се отдели място там. Самият редактор съобщава, че си бил набелязал още „редица статии и бележки“ от „Народний глас“, за които имал съмнение, че са от Вазов, но които се нуждаели от доказателства за това. За съжаление той не съобщава кои са те, за да могат и други да се произнесат по въпроса за техния автор. А, струва ми се, много по-правилно би било такива статии да се обсъждат преди да влязат в съчиненията на писателя, а не след като вече се появят под неговото име.

И тъй като за това бих искала накратко да се спра върху някои такива случаи на статии и бележки от „Народний глас“ и „Наука“, които не са влезли в т. 18, но за които съм убедена, че са — или пък предполагам, че биха могли да бъдат — от Вазов.

Ще започна с „Наука“, където въпросът с анонимните материали е много по-лесен за разрешение. „За председател на комитета и главен редактор бях избран аз — разказва Вазов пред проф. Ив. Шишманов — скоро обаче цялата тежест на списанието падна върху мене, тъй като другите членове бяха заети със своята политическа и служебна дейност, тъй че аз бях принуден да търся материал за всички отдели на „Наука“ и даже сам да бъда коректор“². Въз основа на това признание, във вазововедението е прието да се смята, че анонимните бележки в критико-библиографския отдел на

¹ „Периодическо списание“, 1884, кн. XI, стр. 140.

² Проф. Ив. Шишманов. Ив. Вазов. Спомени и документи, 1930, стр. 66.

„Наука“ са писани почти изключително от Вазов. В т. 18 те са взети почти всички, дори и тези, които се занимават с медицински списания или икономически и педагогически съчинения. Изключение е направено само за няколко случая с рецензии за книги из областта на военното дело, химията, геометрията.

Съвсем необяснимо обаче остава забравена напълно III-та годишнина на „Наука“, в която този отдел продължава да съществува. А в тая забравена годишнина намираме няколко много интересни кратки литературнокритически рецензии, които носят всички белези на Вазовото перо:

„Домашни забавления или песни детински и разни други, съставил Марко Д. Балабанов“.

„Борика (сбирка от стихотворения) от Д. Стерев“.

„Фантазия, Повест от Д. Стерева“.

„Знание, списание за наука и литература“.

„Материали за животоописанието на Братя Х. Миладинови Димитрия и Константия и пр. от К. А. Шапкарева“.

„Картина от една страшна нощ. Нувела от Петра П. Петров“.

Всичките в кн. IX.

Тъй като рецензиите за литературни произведения в критико-библиографския отдел на „Наука“ по начало се приемат за Вазови — това ме освобождава от задължението да изреждам характеристиките за Вазов елементи в тяхното съдържание и стил.

Възможно е да е от Вазов и рецензията „Сборник от теми и планове за съчинения в средните училища и гимназиите“. Във всеки случай нейният автор не е учител (както би могло да се предположи), защото пише за учениците като страничен човек: „Нам ни са показвали дописки и прошения, писани от петокласни ученици, които зашеметяват по своята безграмотност и безтълковност“ (същата кн. IX).

Като знаем специалния интерес, който Вазов е проявявал към географията, а също така — към българските имена на цветята и билките, можем да приемем, че са негови и бележките за „Билките в народната ни медицина от М. Георгиев“ (кн. II) и „Кратък учебник по географията“ (кн. III—IV). От него е най-вероятно да е написано и краткото съобщение за книгата на Ягич върху рупското наречие, основана върху една статия на П. Р. Славейков в сп. „Наука“ (кн. II).

Продължавайки инерцията на досегашните издирвания, бихме могли да допуснем, че са от Вазов и останалите две рецензии в кн. IX: „Ръководство за изучаването на слога (Практическа словесност)“ и „Уроци от нагледно предметно учение“, но по-вероятно е техен автор да е някой тогавашен учител, тъй като въпросите са разгледани в един твърде педагогическо-методически аспект.

В сп. „Наука“ (г. II, кн. I) можем да прочетем и едно изключително интересно изказване по въпросите на езика, което досега се е изплъзвало от погледа на изследователите, скрито зад непретенциозното си положение на „редакционна бележка“, въпреки че фактически представлява цяла статия, обхванала повече от пет страници, докато самият „Материал за българския речник“, след който е сложена бележката, заема два пъти по-малко място. Самото съдържание и стил не остават съмнение, че неин автор не може да бъде друг, освен главният и фактически почти единствен редактор на „Наука“ — Иван Вазов¹.

Много по-трудно е да се докаже Вазовото авторство на статиите, взети от „Народний глас“, където, както видяхме, работят и редица други публицисти. Но в много случаи стилно-езиковите белези, съчетани с други данни, ни идват на помощ.

Така, в бр. 180—181 на „Народний глас“ от 11 април 1881 г. намираме бележка-отговор на излизания в Пловдив гръцки вестник „Филипополис“. Оказва се, че гръц-

¹ Вж. М. Цанева. Неизвестна статия на Вазов за развитието на езика, сп. „Език и литература“, кн. 3, 1958.

кият вестник бил възмутен от известната епитафия на Вазов за смъртта на лорд Биконсфилд, отпечатана в „Народний глас“ като мото на уводна статия:

Лорд Биконсфилд умря.
Изчезна в темний мрак
и всичко честно се засмя
от Лондра до Батак!

В това сатирично четиристишие, което превежда на гръцки и френски, в „Филипополис“ вижда липса на благородство или по-точно — вижда повод да настрои европейското обществено мнение срещу българите в триезичната „Източна Румелия“. „... Нека подлещите да плачат за подлещите — без смущение отговаря анонимната бележка в „Народний глас“ — но нека да оставят на покой баташките и карловските вдовици. Нека не принуждават жертвата да пее химни на гробът на своите мъчители“.

Мисля, че няма защо да се съмняваме, че този справедлив отговор е написан от самия автор на епитафията — Иван Вазов.

Тъй като Вазов е автор на най-пламенните статии срещу преврата на Батенберг, негов трябва да е и отговорът на обвинението на вестник „Български глас“, че в „Народний глас“ пишели за Батенберг с „непристоен език“. „... Ний жалеем, че в нашия български език няма думи толкова грозни и презрителни, с които да изразим всичкото злъчка и отвращение, които ни внушават действията на неблагодарните иностранци, под нозете на които сега издъхва в агония конституцията!“ — предизвикателно отговаря „Народний глас“. Тъй като по това време Величков е в Париж, мисля, че образният завършек на този отговор може да ни бъде достатъчно указание, че негов автор е Вазов. Още повече, че тъкмо той, както вече казахме, е написал най-пламенните статии на „Народний глас“ срещу антинародния преврат на „иностранеца“.

Интересен е случаят с новогодишната статия на „Народний глас“ от 2 ян. 1882 г., която можем да намерим в т. 18 на стр. 146. Наистина в нейния стил има някои твърде ораторски елементи, които напомнят малко за Величков, но общо и по съдържание, и по език тя се свързва с представата ни за Вазовата публицистика. Странно прозвучава само едно — знаем, че Вазов, който често е бил горчиво разочарован от настоящето, все пак винаги, дори и в най-трагичните моменти, е бил оптимист по отношение на бъдещето. А ето в новогодишните дни на 1882 година, той говори на своите читатели с такава горестна безнадежност: „... Нека други да ни разбулят идущето време в по-утешителен вид; нека други да ни го обрисуват с по-шарени и по-фантастически черти, но ний за себе си поне не вероваме за някаква светлина да огрее бъдещето ни, когато мрачни облаци се трупат зловещо и застрашително върху цялото ни отечество. И ний се готвим с трепет да чуем новата страница на историята ни, която ръката на времето и съдбата от днес още захващат да пишат. ...“ Статията завършва с това изпълнено с песимизъм многоточие.

Но всъщност авторът не се е спрял до тука. Спрели са се само неговите редактори. ... Още в следния брой на вестника, на същото второ място след уводната, можем да прочетем очакваното бодро „Но“. „Нашите надежди са млади, както нашата свобода — пише тук авторът. — Ако настоящето не е от естество да ни радова, ний имаме в себе си горещината на младостта, която може всичко“.

Това бодро, призивно и поетично продължение на статията от бр. 254, не може да бъде написано от друг, освен от Вазов и то не бива да остава във от съчиненията му, особено след като там е влязла първата, песимистична половина на същата статия. Въпреки че знак за продължение няма, връзката между писаното в двата последователни броя е съвсем ясна и пряка. Това разделение може да е оригинален журналистически трик, съзнателно търсене на ефекта. Но възможно е първоначално статията да е завършвала и така, както е в бр. 254, а след това Вазов да е поискал да разведри песимистичното настроение, което тя е създавала. Във всеки случай, ако за

някоя от двете половини може да имаме съмнения във Вазовото авторство — това е по-скоро за първата, автор на която би могъл да бъде и Величков, отколкото за втората.

Мисля, че имаме известни основания да сметнем за Вазова и великолепната новогодишна уводна статия в „Народний глас“ от 1 ян. 1882 г. Проявеният в нея усет към вечното движение на живота, преклонението пред прогреса и възторга от новите темпове на историята, „която върви сега с бързината на парата и на електричеството“, звучат напълно по вазовски. Все пак тя се нуждае от допълнителни стилно-езикови проучвания.

Още по-подчертано вазовски са основните настроения и чувства в статията на второ място след уводната в брой 352 от 18 дек. 1882. Тук е и разочарованието от индивидуализма и егоизма на новото време, в което „всеки мисли за своето аз“; и борбата с „апатията“; и настойчивият призив „нам трябва идеал“. . . все мотиви, характерни за Вазовата лирика от това време.

Прави впечатление, че тук се повтаря същото, което видяхме и при миналата годишнина. В навечерието на новата година тонът е песимистичен (статията от 18. декември), след това — става бодър и призивен (статията от 1 януари).

Заслужава да се разгледа и въпросът за интересното „Писмо на един приятел“, подписано с буквата „Х“ в бр. 172 на „Народний глас“ от 1 март 1881 г. Писано в разгара на ония борби между различните народности, населяващи Пловдив, които е трябвало да покажат на света чии са всъщност обявените за „Източна Румелия“ земи, това писмо издава и темперамента и изостреното чувство за национално достойнство — така характерни за Вазов. По съдържание и основна тенденция то е тясно свързано с излязлата една седмица по-късно уводна статия (бр. 174 от 24 март 1881), приета в т. 18 като Вазова. Мисля, че и то е негово и че представлява първата проява на борбата му за създаване на български народен театър. Ето няколко образци от езика му, които ми се струват твърде характерни за Вазов:

„Едно време тоя град беше центърът на националното движение, изходна точка на всичките великодушни стремления, огнището на патриотизмът, самопожертвуванието и борбата.

Тогава той се казваше Филибе.

Днес — Пловдив вижда в оградите си други неща. Космополитизмът царува там, дето беше огненото въодушевление“. . . Или:

„А нашият беден народен театър нека чака.

А нашата бедна драматическа литература нека спи.

Не требова фанатизъм! — чувам, че викат някои.

— Доста подлост! казвам аз“.

Кой друг освен Вазов би могъл да пише така?

В духа на това писмо е и откритият намек, който се съдържа в бележката за представлението на гръцката театрална група в бр. 174 на „Народний глас“. Вазов е написал „писмо от един приятел“ вместо редакционна статия навярно по дипломатически съображения. Тонът, с който говори за гърците тук, е извънредно раздразнен и предизвикателен, и той може би не е искал да ангажира редакцията с него.

С Вазовски темперамент е написана и уводната статия на „Народний глас“ от 24 февруари 1882 г., изпълнена с възмущение от това, че екзархът давал своята подкрепа на потъпкалия конституцията Батенберг. „Той остави народът и прегърна деспотът“ — възмущава се авторът на статията, изказвайки и редица твърде интересни мисли за ролята на духовенството на Запад и у нас.

„Може би той не се бои от гневът на народът, който е пропаднал; още по-малко от гневът на Бога, от когото твърдо той верова, че се намира в безопасност.

Но историята затаяла вече перото си, за да запише ужасното слово на челото на овчарят, който остави паството си и който направи съюз с вълците.

Но кой знай? Може би народът да каже своята дума преди историята. . . „Мисля, че няма кой друг да напише тези редове, освен Вазов. Още повече, че точно по това време, както научаваме от пресата, Величков е в София на тържественото полагане основния камък на храма-памятник „Александър Невски“.

Тъй като установяването на Вазовото публицистично и литературнокритично наследство се нуждае не само от отговори, но и от поставяне на въпроси, бих искала да насоча вниманието на вазоведите и към уводната статия в бр. 323 на „Народний глас“ от 8 септември 1882 г. Тя е изключително интересна за нас, понеже засяга принципните въпроси за задачите на литературата и главно журналистиката в тогавашното българско общество. Неин автор може да бъде Вазов, но може да бъде и Величков, а може би и двамата заедно. В хрониката на „Народний глас“ от 18 август намираме съобщение, че Величков е излязъл в отпуск, за да довършва новата си драма. Ако може да се установи, че тази отпуска е продължила повече от 20 дни, това би ни улеснило да разрешим въпроса за авторството на статията, тъй като тя излиза на 8 септември. Във всеки случай тя заслужава да помислим за нея.

С много чувство е написана уводната статия на „Народний глас“ от 29 май 1882 г., посветена на смъртта на Гарибалди — един от любимите образи на Вазов, възвълнувал в поезията му като символ на свободолобие. Първата мисъл, която се налага, е, че тази статия може да бъде от Вазов. Наистина 20-тина дни по-късно, на траурната демонстрация в памет на Гарибалди, от името на Научно-книжковното дружество е говорил К. Величков. Но тъкмо това е и естественото: Величков — пламенният оратор — да говори, Вазов — мълчалив и стеснителен пред публика — да изрази чувствата си чрез перото. Все пак това може да реши окончателно само идейният и стилно-езиков анализ на статията.

От такъв анализ се нуждае и статията на второ място след уводната в бр. 420 на „Народний глас“ (17 август 1883 г.), която изтъква ролята на сборовете при манастирите по повод освещаването на манастира „Бяла черква“. В същия брой има съобщение за това освещаване, станало на 15 август. Между гостите от Пловдив са посочени Ив. Вазов и Д. В. Манчов.

От Вазов е по всяка вероятност и кратката бележка за превода на „Пътувание 5 недели в балон“ от Жюл Верн, поместена без подпис между известната сатирична посма на Вазов „Кяхавицата на Салюста“ и една пак негова епиграма, и двете също без подпис (бр. 462 от 21 ян. 1884).

Нямам за задача да изреждам тук всички анонимни материали в „Народний глас“, които биха могли да бъдат от Вазов. Искях само да дам една редица от примери, като илюстрации на мисълта, че томът, предназначен да събере Вазовите обществено-политически и литературнокритически бележки, се нуждае не само от прочистване, но и от попълване.

Неговият редактор е извършил много от оная черна работа, която лежи в основата на литературоведските изследвания. Той има заслуги за установяването на Вазовото публицистично и литературнокритично наследство. Но категоричността, с която ни поднася прибръзаните си предположения и дори явни грешки, като безспорно установени факти, може да въведе в заблуждение литературната ни история. При бъдещото преиздаване на Вазовите съчинения, мисля, че т. 18 би трябвало да бъде сериозно преработен.